

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

УРУШ
ОДАМЛАРИ

ҚИССА

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2008.

УРУШ ОДАМЛАРИ

«...Мен катта бўлсам милтиқ сотиб
оламан.»

«Милтиқни нима қиласан?..»

«Отамни отаман!!!»

I

Қирқ тўртинчи йил декабрининг бошларида, қора-хат келганидан роса бир йилдан сўнг, ёгин-сочинли кунларнинг бирида терсоталик Нормат полвон бир оёғидан айрилиб урушдан қайтди. Урушдан мажруҳ бўлиб қайтиш одатдаги воқеа бўлиб қолганлиги учун ҳеч ким унинг майиб бўлиб қайтганлигига ажабланмади. Сўнгги уч йил ичида урушга соппа-соғ кетиб, бирон мучасидан айрилиб қайтиш ҳодисаси тез-тез содир бўлиб турарди. Уруш бошланган йилиёқ юқори Тераклидан уста Пирназар қўлидан ажралиб қайтганди. Икки йил олдин эса Қўрғоности қишлоғидан Мулла Турди кўзидан айрилиб қайтди. Шу йилнинг бошида Янгибой ҳисобчи қишлоққа фидиракли аравада кириб келди. Унинг қуллар уруғидан бўлган хотини икки-уч ой сочини юлиб юрди-ю, кейин кўникиб қолди. Бироқ, ёз бошларида отланиб Қамашига тушиб кетди, бир ҳафталардан кейин эски юк машинасида қайтиб келиб, эрини қаёққадир олиб жўнади.

Ўн кунлардан сўнг бир ўзи якка қайтди. Одамлар унинг эрини Қаршидаги ногиронлар уйига ташлаб келганини билишди. Янгибойнинг соқов укаси ёзнинг охирида янгасини ўласи қилиб савалади. Қўшнилари эртаси чошгоҳ маҳали уни оғзи-бурнидан қон келиб беҳуш ётган ҳолда оғилхонадан топиб олишди. Терсоталикларга Янгибой ҳисобчига қараганда Нормат полвоннинг майиблиги арзимас бўлиб туюлди. Унинг фақат бир оёғи, шунда ҳам тўпиқнинг усти кесиб олинган ва ўрнига ясама оёқ ўрнатилган эди. Шу сабабли чўлоқланиб бўлса ҳам у бемалол юра оларди.

Эртасига қишлоқ чеккасидаги катта айвонли пахса

уйда кичкина тўй бўлди. Қари бўлса ҳам анчагина семиз эчки сўйилди. Қайноқ шўрванинг ҳиди Терс-отага ёндош Олма ва Супа қишлоқларигача таралиб турди.

Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган норғул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суяги йирик бўлгани учун «полвон», деб ном олган, қишлоқнинг олд чавандозларидан бири, қоматидан куч ёғилиб турган, ўттиздан энди ошган ўктам Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан эликни берса бўладиган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. Қишлоқдошлари унинг юзидаги заҳилликка, куйган қулоқларининг орти олакула бўлиб қолган бўйинларига ва тез-тез сарак-сарак қилиб, силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар.

Йиғилганлар беш-олтита қари қартангдан ва оналари қошида ёки ҳовлида ўйин бошлаб юборган болалардан ташқари аксарияти аёллар ва кампирлар эди.

Жойни аввал печкали хонанинг ўнг тарафидаги катта, кенг совуқ хонага солишганди. Аммо кампирлар келиб, жойни иссиққина печкали ётоқ уйга ўтказишди.

— Шусиз ҳам Норматбойнинг меҳмонхонаси борлигини биламиз. Бу ерда ҳеч ким бегона эмас. Бизга шуниси маъқул. Бесаришта, тўзиб ётган уйда ўтирма-сак, ўтиргандай бўлмаймиз, — дейишди улар.

Печкали хона ҳам кенг эди, тўрда тахмонга кирчир ва қуроқли кўрпачалар, турли рангга бўялган ҳосилот пўстаклар, ҳар хил гуллар чизилган наматлар, қўлда тўқилган гиламлар йиғиб қўйилганди. Хонанинг шифти баланд, лойсувоқ деворларнинг икки томонига қуш, кийик, бир тувак бодомгулни ўртага қўйиб, бир-бирига тикилиб турган йигит ва қизнинг сурати, қўзилар ўтлаб юрган тоғ этагининг ҳамда кўклам кунларининг тасвири солинган иккита узун сўзана осилган эди. Кашталар тагидан иккита қизил гулли яшил рўмол илинган, рўмоллар кўп вақт турганидан деворнинг нусхи уриб, рангсизланиб қолганди. Сўзанага қараган одам уни тиккан қиз чевар бўлганини ва бу кашталарда

ўша чеварнинг қизлик орзу-умидлари барқ уриб турганини, булар келинлик сарполари эканини сезар, бу кашталарда балоғат орзуларини кўриб, беихтиёр энтикиб қўярди.

Одатдагидай урушдан қайтганларга қилинадиган хурмат маъносида тўрда Нормат ясама оёғини соғ оёғи устига қўйиб, учта лўлаболишларга суяниб ўтирар, унинг икки томонида ёнбошлаган ёки деворга суяниб олган чоллар Норматни шунчаки гапга солиб ўтиришарди. Печка атрофида эса кампирлар ўнг томонда ўтирган чоллар томон энгашганча қизгин суҳбатга берилган эдилар; гоҳида чоллар шумлик қилиб, секин чимчилаб олса, улар ўшшайиб қолган, ажин босган юзларига уялган тусини беришганча тилларида «ҳе, ўл, қариб суюлмай, соқолинг остида қолгур», деб тишсиз оғизларини очиб ҳиҳилар, ўзлари эса чолга яқинроқ сурилиб ўтирар, хотинлар ҳам гўё бу ерга бир-бири билан чуғурлашиш учун келишгандай эди: гоҳ ажабланганини, гоҳ хурсанд бўлганини, гоҳ қайғуришаётганини билдириш учун юзларини буриштириб, қошларини ёзиб, ёқаларини ушлаб, яна қўйиб юборишиб, лабларининг бир четидан «чўлп» этиб товуш чиқариб, ҳайратланган бўлишар, ҳамишагидек кимларнидир ғийбат қилишга киришиб кетишган эди. Таш-қарида қозон-товоқнинг даранг-дурунги, болаларнинг «Бўлмайд, бўлмайд, қайтадан», деб чувиллашаётгани ва аёл кинининг: «Ҳа, жувонмарг тўқол, укангди ўйнатмай эрларингминан ўйнапсанми?»— деган шан-ғи овози орасида Шариф чавандознинг нимадир буюрган ёки кимнидир, афтидан, болани: «Ҳап, сеними, отангнинг илигига... Шундай қилаберсанг қизимди бермай қўяман», деган бир оз хирқироқ, қувноқ овози келар, гўё ҳамма бу ерга нима учун келганини бир лаҳзадаёқ унутишгандай ёки унутишга ҳаракат қилишаётгандай туюлар эди. Нормат эса қишлоқдошларининг юзларига сўзсиз, жим тикилиб қўяр, нимадандир изтироб ёки хижолат чекаётгандай эди. Ҳамманинг олдида чўзилиб ётишни эп кўрмай, ўрнидан туриб ўтиришга ҳаракат қилар, бироқ ясама оёғи халақит берар, у яна аввалгидай чўзилиб олар, икки кундан бери келиб-кетаётганларнинг, қишлоқдошларининг юзидаги ачиниш ва ҳамдардлик ифодаларини кўриб, оёғини кесишаётганда бошланган камситилгандек туйғу уни яна гирдобига

олмоқда, ичкарига кириб-чиқиб турган, кечаси билан унинг кўкрагига уриб, оҳ-воҳ қилиб, йиғлаб чиққан, ҳозир ҳам сулувлгини йўқотмаган хотинини жим кузатар, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини ахтарар, лекин негадир излаётганини илғамаётгандек, бу асорат унга сабаби номаълум бўлган бегоналик ва тундлик билан қоплангандек туюлар эди.

Норматга ҳамма нарсадан ҳам хотинининг ана шу тундлиги ёқмаётган эди.

— Ичкарига кириб олишинглар, ичкарига! — деб бақирди ташқаридан Шариф чавандоз қувноқ овозда. — Бепадарлар, силарга айтяпман. Нормат боваларингга кўрсатиб олишинглар, қани, юринглар...

У ичкарига ўн-ўн бир ёшлардаги иккита болани етаклаб кирди. Болаларнинг бири йўл-йўл эски бекасам чопон, барратери қулоқчин, иккинчиси қора сатин чопон, афтидан, отасиники бўлса керак, кўкиш, катта аскарий телпак кийиб олган, иккаласи ҳам пишнашар, беўхшов ўтирган Норматга ҳадик билан қараб туришар эди.

— Полвон боваси, буларга дуо беринг, олишмоқчи, сизнинг қўлингизди олмоқчи, — деди Шариф чавандоз Норматга қараб, болаларни ўртага, дастурхон етмаган жойга итариб. — Дастурхонни қайириб туринглар... дастурхонни! Нега тимирскиланасиз, сизга айтяпман, Зубай бойбича, қайтариб туринг, ҳеч нарса қимайди... Катта полвонлар бовасига олишишни кўрсатсин...

Нормат полвон ҳамиша болаларни олиштириш билан бошланадиган, энди негадир ўзига жуда узоқ хотира бўлиб туюлаётган тўйларни эслаб, жилмайиб қўйди.

Болалар ҳам ҳадиксираб, четдаги одамларга қараб олишди-да, бегона кўрмагач, бир-бирига худди жўжа-хўрозлардай ҳурпайиб, кичик даврани айлана бошлашди.

— Қани, хаҳ!.. — деди Норматнинг олдида ўтирган Келдиёр сўпи. Аскарий қулоқчин кийган бола унинг ўғли эди. — Берган тузимни ҳалолламасанг, бутун кеча энангди ўзим олиб ётаман...

Ўтирганлар унинг гапига қийқириб кулиб қўйдилар.

— Оввв! — қувлик билан ҳайратланган бўлди боя

Шариф чавандоз «Зубай бойбича» деб чақирган, буғ-дойранг, ўттиз бешлардаги аёл. — Энангди отанг бир кеча қўйнида олиб ётса, кейин энанг қўйнига ёпишиб, чиқмай қолади. Отангнинг қўйнида желими бор...

Қулоқчин кийган бола отасининг гапидан дадилланиб, Зубай бойбичага ўқрайиб қўйди-да, хужумга ўтди, беқасам чопонлининг белидан кучоқлаб олиб, орқага итарди. Беқасам чопонли дафъатан хужумдан ўзини туголмай орқасига ўтириб қолди. Сўпининг ўғли унинг устига ўзини ташлади. Шариф чавандоз ажрим қилди. Иккаласи яна давра айлана бошлади.

— Ҳа, уккағар ёҳиё-е! — деди ёнбошлаб мудраб ўтирган, ўртада олиш бошланиши билан сергакланган Мулла Саттор. У эликлардан ошиб қолган бўлишига қарамай, анча норғул эди. Бу йил икки эчки, уч қоп оқ ун бериб, Тиниқ кампирнинг ўн беш яшар етим қизига уйлангач, яна яшариб кетганди. — Нуқул фирромлик қилади-е, тирранчасидан тортиб каттасигача...

У нима учун бундай деганини ҳамма тушунди. Беқасам чопонли бола унга аскарый телпақлисидан кўра яқинроқ эди.

Беқасам чопонли қайта хужумда ўзини анча тутиб олди, қип-қизариб, аскарый телпақлининг ҳамма чилларини оппа-осон қайтариб турди. Аскарый телпақли кучи етмаслигига ишонгач, ҳийлага ўтди; беқасамлининг ёқасидан ушлаб, қорнига оёқ тираб, ошириб юборди. Бироқ, беқасамли яна елкаси билан йиқилди.

— Бўлди, — деди Келдиёр сўпи. — Катта полвондики шунча бўлади-да, шуйтиб йиқитганам катта гап.

— Бас-э, — деди Мулла Саттор унга зарда билан, — олиш кўрганмисиз?! Дустаман, қимаса полвонма?..

Шариф чавандоз ҳам унинг гапини маъқуллаб, болаларни қайтадан олиштирди. Аскарый телпақли ҳийласи ўтмагач, хўрлиги келиб, кўзларини қисиб, йиғламсираб, беқасам чопонлини ўнг томондан кучоқлаб олди. Беқасам чопонлига худди шу керак эди. У аскарый телпақлининг чап қўлини икки қўллаб қисиб, ёнлама чил берди. Аскарый телпақли ошиб кетди-ю, орқаси билан тушди.

— Ҳалол! — бақариб юборди Шариф чавандоз. Буни йиқитиш дейди-да! Уккағарди ули, чоржетимей, дустаман қилди-я!.. Ҳой, Хайруллобой! — ташқарига

бўй чўзиб чақирди. — Полвондинг жилигини опке-
лиш...

Боқасам чопонли тушиб кетган телпагини олиб, бо-
шига кийди-да, атрофга голибона назар ташлаб, ке-
тишни ҳам, кетмаслигини ҳам билмай туриб қолди.
Аскарый телпакли эса отасининг олдига ўтиб, хўрлиги
келганидан пиқ-пиқ этиб йиғлаб юборди.

— Энангдан айрилдинг, — деди унинг баттар ала-
мини келтириш учун Зубай бойбича.

Бола йиғили кўзи билан унга чўчинқираб тикилиб
турди-да, бирдан Зубай бойбичани чапанилаб сўкиб
берди. Унинг сўкишидан Зубай бойбича кулимсираб,
тилини тишлади, қўлини қайчи қилиб:

— Ҳозир... кесиб оламан, отанг тўй қиламан, деб
қийналиб юрмайди, — деб пўписалади.

Бола лип этиб, отасининг орқасидан ташқарига чи-
қиб кетди, айвонга боргач, эшиқдан бўйнини чўзиб,
онасидан ўрганган лақабни айтди:

— Зубай...Зубай маймоқ — масхара қилиб тилини
чиқарди. Зубай ўрнидан таҳдидли кўтарилгач, унинг
дўпир-дўпир қочиб кетгани эшитилди.

— Шу ёҳиёнинг боласи ҳам жуда жиртаки бўлади-
да, — деб тўнғиллади Мулла Саттор.

— Нормат бовангди олдига ўтир, — деди беқасам
чопонлига Шариф чавандоз. — Боваси, энди унга
қўлингизди беринг. Чоржетимдинг обрўйини энди шу-
лар ҳамоя қилсин...

Бола Норматга бегонасираб қаради-да, бироқ голиб
бўлгани учун ҳамма жойда суюкли эканини англаб,
Норматнинг олдига бориб ўтирди.

— Кимди улсан? — деди Нормат ҳам боланинг
олишидан ва ўзига таниш одатлардан завқланиб, бо-
лага меҳр билан жилмайган кўйи тикилиб.

— Эшонқулдинг, — деди Мулла Саттор боланинг
ўрнига. — Қонида бор-да полвонлик...

Нормат ўзи билан тенг амакиваччаси, барваста гав-
дали Эшонқулни эслади. У урушга бошидаёқ кетган,
шундан бери ҳеч қандай хабар йўқ эди.

Нормат боланинг кифтига уриб қўйди:

— Бундан ҳали зўр полвон чиқади...

— Масилдинг кунига шу яраб ётибди-да, — деди
Шариф чавандоз. — Охбўта бобо, энангни менга бер
деса, эшагининг думидан ўт қўйиб юборибди...

Ўтирганлар боланинг бу ботирлигини маъқуллаб кулиб қўйишди.

Бола ўзи ҳақида гапиришаётганидан, гапиришганда ҳам мақташаётганидан эриб кетди.

— Менинг отамди урушда кўрмадингизми? — сўради бола ҳам эркаланиб.

Нормат унинг соддалигидан кулиб бош чайқади. Сўнг боланинг кўнглини нимадир деб кўтаргиси келди:

— Отанг келади, мана мени айтди дейсан, шу баҳорда келади, — деди худди ўзи ҳам қайтишига ишонгандек жиддий оҳангда.

Болага катта илик теккач, бу мукофотни бошқаларга кўрсатиб, мақтаниш учун у югуриб ташқарига чиқиб кетди.

Болалар курашидан сўнг суҳбат жонланиб қолди. Кимдир ўғлини мақтади. Кимдир болаларнинг касали кўпайганини гапирди.

— Ҳов, Зубай бойбича, — деди Мулла Саттор гавдасини болишдан кўтариб, оғзидаги носни гиламни қайириб туфлар экан. Ўринбойдан хат-хабар борми?

— Ҳа, тоға, келди, аввали кун келди, — деди Зубай ўзини ҳам эслайдиган топилганидан хурсанд бўлиб. — Келди. Зовут-пабрикада ишлаётганмиш...

— Ўхў, шундай катта ишга кўтарилиб кетибдими?! — ростакамига ҳайратланиб сўради қишлоқ подачиси Ражаб чўпон.

— Ҳа, ака, чин, — деди Зубай. — Ўзи шундай ёзибди, кичкина Шарипдинг ули ўқиб берди.

— Ўзи бўладиган бола эди-да, — гапга аралашди чўнқайиб ётиб, Келдиёр сўпининг етти яшар қизига бошидаги битларни тердираётган Қудурат кампир. — Нуқул ўрисчалаб сўкарди. Ўрис мироблар минан ҳам қишлоқда пақат шу гаплаша оларди. Ҳатто бир марта начайликнинг ўзи елкасига қоқиб, «луччи узбекски говори, чем руски, деб мақтаганини» ўз кўзим билан кўрганман...

— Бу нима дегани экан? — сўради Мулла Саттор, кампирнинг ғалати талаффузда айтган гапларига туншунмай.

— Бу, сен русчани ўзбекчадан яхши биларкансан дегани, — деди донолик билан Келдиёр сўпи.

— А... — деди яна мулла, бош чайқаб. — Унда зовут-пабрикада ишласа ишлайдиган экан-да...

Вой... қора бостур... — бирдан Қудурат кампир вой войлаб, битини тораётган қизни чимчилаб олди, бошини қирт-қирт қашиди. — Ҳа, тўқалсақ, чочимди юлиб олдинг-ку! Ҳалигача чоч кўришди билмайсан, сени ким ҳам оларди бу ҳолингда. Эринг уриб ўлдиради-ку..

Нормат уларнинг гапига завқи келиб, жилмайиб қўйди. Унга бу соддалик ва самимийликларнинг ҳаммаси таниш, ҳам ҳузурли эди. У шу тўпори гапларни соғинган, тўрт йил дунё кезиб, хилма-хил одамларни кўриб, ҳеч қаерда она қишлоғидагидай гурунгу гаштакларни кўрмаган, эшитмаган эди. Унинг бу гаплардан юраги орзиқиб кетаётганди.

— Ҳой, Келдиёр ака! — ташқаридан Турсун гуж-гужнинг овози келди. — Улингизни тиясизми, йўқма, улимди энангди... деб сўкибди... Ҳе, отангнинг ҳалиги... жойига нашватир... қани, кел... Шу гапинг учун сени иштонимдинг ичига соп қўяман... кейин кўрасан томошани...

Ташқарида кимдир қувган, кимдир қочган товуш эшитилди.

— Хайруллабой, ушлаб келинг, оғзига носимди тупурай.

Яна Турсун гуж-гужнинг шаңғи товуши эшитилди: — Энангди дейди-я... олдин Шарип бовангдан рухсат ол...

— Бунча сасимасанг!.. — ташқаридан тўйга ҳам баковулик, ҳам кайвонилик қилиб юрган Бийди момонинг заҳарли товуши эшитилди. Эрталабдан бери келинларга иш, юмуш буюравериб, танбеҳ беравериб чарчаган, шекилли, товуши жуда ҳорғин чиқди ва гапириб бўлиб охирида уфлаб қўйди. — Боланг тенгигаям шундай дейсанми, уятсиз. Сизларда ўзи бет деган нарса қолмабди.

— Аммам заҳарлигини қўймади-қўймади-да, — деди гижингандек Зубай бойбича паст товушда. — Бундай ёйилиб гаплашиб ҳам бўлмайди, шаппа оғзига уради одамнинг.

— Қалинингнинг ярмини тўласа, майли, мен розиман. — Ҳитирган жойида чийиллади Шариф чавандоз, Бийди момонинг гапига парво ҳам қилмай хотинига.

Норматнинг юрагига ёқимли бир ҳис ёприлиб кира бошлади. У ҳозир ўзини унутиб, яна ўз ташвишлари,

гапларига берилиб кетган қишлоқдошларини кўриб, ўзида уруш жароҳатини енгишга қудрат сезди, қалби янги, умидбахш туйғуларга тўлди.

У изма-из келиб-кетиб турган қишлоқдош ва қариндошларини кўрганда ҳам, тушдан кейин бошқа қишлоқлардан у танийдиган одамлар келганда ҳам ана шу туйғуни ҳис қилди. Номига бошланган тўй бирдан хурсандчилик, урушдан олдингидек хуш-хурсандчилик тусини олганди. Кампирларнинг ҳам сўлиб қолган тириш юзларидаги шўх ва қувноқ боқувчи кўзлари худди сўлиган отқулоқ баргига тушган икки томчи шудринг каби ялтирай бошлаганди.

— Тўй тўйга ўхшасин-да! — деди эрталабдан бери печка олдида иссиққа елкаларини тоблаб, чолларнинг гапига қулоқ солиб ўтирган Бўстон момо қайдандир ёриқ чилдирма топтириб келиб, тарақ-туруқ қилиб, шўх-шўх чалиб, мискину шўх оҳангда кўшиқ бошлаб юборди:

*Шафтолининг тағига
Шамоллаган қайнонам.
Кўп хотиннинг ичига
Жомоннаган қайнонам*

Эркаклар унга нашға қилиб, қийқириб қўйдилар. Чилдирманинг мақомига силкиниб, ўртага Норби кампир тушди. Желатини отиб юборди-да, қўлларини қуш ёзиш қилиб ўйнай кетди. Унинг ўйинига завқи келган эркаклар яна қийқиришиб кулишди. Келдиёр сўпи шу йил шаҳарга тушиб ўрганиб келган ҳуштагини чалди: «Оҳ-ҳа-ҳа-ҳай, ҳушшт». Норби кампир оёқларини енгил кўтариб, чўзиқ товушда лапар бошлади:

*Оҳ, оғажон, оғажон,
Тутни букиб ўтдингиз.
Менинг ҳам журагимди
Тутгай тўкиб ўтдингиз...*

Бир неча келинчак деразадан бош суқиб қаради. Эшик ва айвон болаларга тўлиб кетди. Улар нимжонгина, ҳозир тўкилиб тушаман деб турган кампирнинг қушдай енгил ўйинидан қиқирлаб кула бошладилар. Тезда хотин-халажлар айвонга чиқиб, даврани катта олишди-да, қизларни ўйинга тортишди. Норби кам-

пир терма айтиб турди. Терсоталиклар тўрт йил да-
вомида хурсандчилик қилишмаганини ва тўрт одам бир
ерга йиғилиб суҳбат қурмаганини энди эслаб қолиш-
гандай аламларидан чиққунча хурсандчилик қилиша-
дигандек шаштлари бор эди.

Эрталабки болаларнинг олишида ҳам, гурунларда
ҳам, кампирларнинг ишшайишларида ҳам, ҳаммасида
шу кайфият ҳукмрон эди. Ғам-аламга тўлган турли
қалблар ўзларини бир зум, ақалли бир нафас хур-
санд қилишга уринишар, бир-бирининг гапига ша-
қирлаб кулар, ёш келинчаклар эри қайтиб келиб, оёғи
енгил бўлиб қолган Анзиратга қочирим гаплар қили-
шар, гаплари гарчи кулгили бўлмаса ҳам кулишар, бу
куннинг тезроқ тутаб қолишидан, яна уруш хотирала-
ри ва ваҳималари ётган уйларига қайтишдан, яна ўша
ташвишли ёлғиз, ҳорғин ҳаётлари бошланишидан чўчи-
шаётгандек кўринишарди.

Аслида ҳам бу қалбларни бир варақ орқага ёки
олдинга варақласа, ҳали урушли ҳаёт бор, ҳар иккала
томонда ҳам уруш кезаётган ва бу қалбларнинг энг
яқин кишилари, эрлари, болалари, жигарлари, оға-ини-
лари ана шу урушда ўлаётган, мажруҳ, ногирон бўла-
ётган ёки бирон нарсасидан айрилаётган эди...

Кечга яқин ҳамма уй-уйига тарқалди. Фақат уч-
тўртта эркак алламаҳалгача гурунглашиб ўтирди.
Ахийри улар ҳам Норматнинг мудраётганини кўриб,
ўринларидан туришди. Нормат чўлоқланиб, уларни
кузатишга чиқди. У бугун жуда ҳориган, бироқ ўша
ўзи қайтаман, деб ўйламаган урушдан олдинги ҳаёт-
га қайтганидан юраги енгилгина ҳаприқиб турарди.

— Энди нима қилмоқчисан?! — деди ҳаммадан охи-
рида қолган Шариф чавандоз ошнасининг қўлидан ту-
тиб, четга бошлар экан. — Ўйлаб кўрдингми?

— Йўқ...

— Сенбоп бир иш топилиб турибди. Агар йўқ де-
масанг... Обрўли иш...

— Қандай иш?!

— Бригадирлик. Икки-уч қишлоққа...

Нормат урушдан уйига қайтганига ҳали тўла ишон-
гиси келмай турган бир лаҳзада уни эски турмуш
ташвишлари гирдобига олаётган, шу сабабли иккила-
наётган, журъатсиз кайфиятда эди. Буларнинг барча-
сида қандайдир бошқа бир аломат бор эди. Бу аломат

ўзини чорлаб турган урушсиз ҳаёт эканига у ҳамон ишонгиси келмаётганди.

— Бўлмайди, — деди у ниманидир ўйлаб. — Менга тўғри келмайди.

— Нега?! Айнан сенбоп... Колхоз от беради... сен пақат буюриб юрасан.

— Қўй, ўзимиздинг деҳқончилик яхши. Ерди софинганман... Тушларимга кириб чиқади ер... Урушда кўп қон тўқдим, буни ювишим керак... бўлмаса одам қони тутади.

— Раис сўраб кўр деганди... Бу оёқ минан тирикчилик ўтказишинг қийин-ку?..

Нормат оғир тин олди ва ошнасининг гапини эшитмагандек тунга суқ билан тикилди, ўпкасини тўлдириб нафас олди... Кечани туман қоплаган, совуқ эди. Қишлоқда итлар акиллар, уларнинг ҳуришлари дарёнинг у бетидаги зовларгача етиб борар ва уларда акс-садо олиб қайтар эди.

— Қўй, ошна, биздан катта одам чиқмаган, урушдан ер ҳайдайман, буғдой экаман деб қайтдим, от миниб юраман деб эмас, — деди у орзуманд товушда.

Уйга кирганда Анзират болаларни печка атрофида ухлатиб, тўрга солинган икки кишилик жойнинг бир четида ўтирарди. Норматнинг кирганига парво ҳам қилмади. Ўша алфоз ўтираверди. Нормат ечиниби, тўшакка чўқди.

— Анзират...

У қўнғиротларнинг қишлоқ удумини бузиб, хотинининг исмини айтиб чақирарди.

Хотини бошини кўтармай:

— Ҳа... — деди совуқ оҳангда. Бироқ Нормат буни сезмади. У ҳозир сезадиган ҳолатда эмас эди. Унинг қалби эҳтиросга тўлиб бормоқда эди.

— Анзират... — хотинини ўзига тортди. — У жойларда ҳар куни сени ўйладим. Болаларди ўйладим... Худога ёлбордим... Шулардинг бахтига мени омон асра, дедим. Уйда менинг зўр хотиним бор, дедим... болаларим бор дедим... Анзират... бир нима де! Кеганим бери ҳеч кулмайсан... гапирмайсан.

Хотини ўзини тўшакка ташлади-ю, йиғлаб юборди. Нормат гарангсиб қолди.

— Анзират... сенга нима бўлди?..

Анзират ётганча пиқ-пиқ йиғлади.

— Анзират!..

— Ҳеч нарса... — бўғилиб жавоб берди хотини. — Сиздан қорахат келди... ўлди дейишди...

Нормат енгил тортди. У хотини шу йиғлаши билан ўзига даҳшатли бир ҳақиқатни очади ёки оёғингиз билан менга эрлик қиласизми деб қочади деб ўйлаганди. Қорахат келган пайтдаги хотинининг кайфиятини тасаввур қилиб, енгил тортди: Анзират ҳам уни соғинган. Хотинининг сочини силади.

— Мана, энди ёнингдаман-ку... Энди ҳеч қаёққа силарди ташлаб кетмайман... Анзират...

Анзират бошини кўтарди, ёшли кўзларини унга худди раҳми келаётгандай тикди, чуқур хўрсинди, сўнг туриб, чироқни пасайтириб келди.

II

Ўтроқ кўнғиротлар Ҳисор тоғининг этакларида, унча катта бўлмаса ҳам неғадир Каттасув деб аталадиган дарё бўйларида ўша Боботоғ ва Бойсунтоғдан кўчиб келганларидан бери муқим яшашади. Катта дарё азалий чўққиларидан бошланиб, юзлаб қишлоқни ора-лаб, Пачкамарга қуйилади. Бошида тўполон ва шигдат билан бошланган дарё Лангардан ўта бориб, кичкина сойликка айланиб қолади. Дарёнинг битта қилиғи бор: баҳор кунлари тўполон қилиб оқади. Унинг ичи харсанг, сангар тошларга тўла, сув пасайганда тошлар хугди улкан тухумларга ўхшайди. Баҳорда эса улар сувга яшириниб олади. Сел пайтлари унда одам оқса, соғ чикмайди: тошларнинг ўзи уни адо қилади. Нариги Қирғоқ билан мутлақо алоқа узилади. Иши чиқиб қолганлар дарёнинг икки бетига туриб, бемалол гаплашса бўлади, ўзан унча катта эмас. Баҳор кунлари нариги бетдаги болаларга байрам бўлади — мактаб ёпилади, бериги бетдаги мактабга келиб ўқишнинг ҳеч иложи йўқ. Ўқитувчиларнинг нариги бетга ўтгилари келмайди, дарёдан қўрқишади.

Бундан йигирма йил олдин Олма қишлоқлик — Қобил чолнинг катта ерларда ўқиб келган ўғли нариги қишлоқларга бориб дарс берган дейишади. Айтишларича, у Терсота қишлоғининг рўпарасидан, саёз жойдан от билан сузиб ўтаркан. Бир куни қаттиқ жала бўлади, итнинг увлашидан ажабланган Қобил чол кеча-

си гарё бўйига — томорқасининг гарёга туташ жойидаги бодом дарахти остига борса, одамга ўхшаш кўланкани кўради. Қўрқиб кетиб, қишлоқдошларини чақириб бориб кўрса, жасаг ўзининг ўғлининг жасади экан. Кейин Қобил чол қир ортидаги Ёнғоқли (кўнғиротлар Жонғоқли дейишади) қишлоғига кўчиб кетди.

Баҳор кунларини айтмаса, Каттасувдек сокин ва беозор гарё бошқа ҳеч қаерда йўқ, унинг суви тиниқлигидан ҳатто муз устидан ҳам тагини кўрса бўлади. Катта гарё атрофига келиб ўрнашиб қолган ўтроқ кўнғиротлар элик-олтмиш қишлоқни ташкил қилади. Бу уруғ асосан чорвачилик ва геҳқончилик билан шуғулланади. Чорвачилик ва геҳқончилик алоҳида-алоҳида эмас, бир кишининг ўзи ҳам геҳқон, ҳам чорвадор бўлиши мумкин. Шу сабабли бу уруғда ўта бой ҳам, ўта камбағал ҳам бўлмаган. Камбағал ҳисобига кирганнинг ҳам ери, ҳам моли бўлган.

Уруғ бошқа уруғга қиз бермайди. Бошқа уруғни ўзлари билан тенг кўришмайди. Шу сабабли қир ортидаги тожик овуллари билан ёшларнинг уруғ ҳам, тил ҳам танламайдиган муҳаббат мажоралари деб тез-тез жанжаллашиб туришади.

Айтишларича, кўнғиротлар бу ерларга бир неча асрлар олдин келиб қолишган экан. Нима учун бу ерларга келиб қолишганини билишмайди-ю, бироқ уруғ жуда тўзиб, тарқалиб, ниҳоятда оз қисми келиб қолган. Чолларнинг чўпчакларига қараганда, аввалги ерларида улар жуда тотув ва фаровон яшашган экан. Улар уч нарсани: ерни, оловни, сувни муқаддас тутишар, ўзларини бу уч муқаддас нарсанинг фарзандлари деб билишар экан. Шу сабабли уларнинг орасида ҳеч қачон ихтилоф чиқмаган. Шу учта муқаддас туйғу уларни бирлаштириб турар экан. Ерлари ҳам бой, серҳосил экан. Жойларини Нилуфар водий деб аташар экан. Уруғни оқсоқоллар бошқаришар, бой-камбағал деган гапнинг ўзи йўқ экан. Кейин нима бўлибди-ю, уларнинг осойишта ҳаётига уруш кириб келибди. Уруш уларнинг ҳамма нарсасини вайрон этибди, бир-бирига ёв, душман қилиб қўйибди. Ер ҳосил бермай қўйибди, қурғоқчилик бошлаибди, одамлар очликдан ўлиб кета бошлаибди. Уруғ уруғ билан, аймақ аймақ билан, ака ука билан урушга киради. Уруғ ўртасида ихтилофлар чиқа бошлайди, уларнинг тотув турмушлари издан чиқади. Эски эъти-

қодларидан воз кечиб, бойликка ҳирс қўя бошлайдилар. Бойлик эса уларнинг бир-бирига муҳаббатини ўғирлаб олади.

Шунда ўша даврлардаги уруф оқсоқоли Бойхун (балки Бойсундир) энди бу жойларда яшаб бўлмаслигини ва қон тўқилган ер энди ҳосил бермай қўйганини, сув ҳам, офтоб ҳам улардан юз ўгирганини, энди бу ерлардан урушсиз юрт излаб кетиш кераклигини айтибди. Унинг гапини ҳамма маъқуллабди. Уруф турли томонга: урушсиз юрт ахтариб тарқалиб кетибди.

Бойхун бошчилигидаги ўтроқлар эса кўёшга, муқаддас оловга томон йўл олибди. Улар кўёш томонда урушсиз юрт бор, деб ўйлаб, табора тикроққа кўтарилишибди. Бироқ улар қаерга борса, уруш изларидан қувлаб етар, уларнинг ҳаётига хавф солар, қонларига тобора сингиб борар экан. Охири шу Катта сув атрофига келиб ўрнашиб қолишибди. Бу даврда Бойхун жуда қариб, ўлим тўшағида ётар экан. У: «Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укага, дўст дўстга, хотин эрга, одамлар бир-бирига хиёнат қиладиган, бир-бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. Қаерда қон оқса, ўша ерда хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўтиради, одамлар яшаш илмини эмас, бир-бирини ўлдирish илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрнига қон ичадиган махлуққа айланадилар. Уруш — ер юзигаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан супуриб ташлайди. Сизлар ҳаммаларинг жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан ҳайданглар, тотув яшашга ўрганинглар. Билингларки, одамизотнинг отаси битта: онаси битта — ҳамма бир-бирига жигар, кимки урушга қарши бўлса: улар сизларнинг жигарларингиз — урушсиз юрт ахтариб кетган қўнғиротлар. Уларни қўлланглар. Агар урушсиз юрт топсаларинг, бошқаларни ҳам олиб келинглар...» деб жон берибди.

Шундан бери қанча замонлар ўтибди, қанча сувлар оқиб кетибди, лекин одамлар урушсиз юртни топиша олмабди, у ҳеч қаерда йўқ экан. Бошқа уруғдошлари ҳам тополмаган шекилли, улардан ҳам дарак бўлмабди. Қўнғиротлар урушнинг қонли гирдобига ҳамон яшаб келишар, уруш уларни аста-секин ер юзидан супуриб ташлаётган экан...

Бу чўпчакнинг қанчалик ҳақиқатга яқин эканини ҳеч ким билмайди, бироқ ҳамма шундай бўлганига ишонади, болаларига Бойхун, Бойсун деб исмлар қўйишади ва қаерлардадир урушсиз юрт борлиги ҳақида эртақлар айтишади. Ўтроқларнинг энг катта аймоғи — тўрт етим аймоғининг ўзи ўттиз-қирқ қишлоқни ташкил қилади. Бу аймақ ўзининг урушқоқлиги ва жангарилиги, бир қолипга сиғмаслиги, аёлларининг эркаклардек барча масалага аралашиб кетиши, узун ва барвасталиги билан ном қозонган, шу сабабли бошқалар бу аймақдагиларни айиқдан тарқаган ҳам дейишади. Бу аймақдагилар яна сал овсарроқ ҳам. Овсарликлари кўпроқ муғомбирликка ўхшаб кетади, лекин ростдан ҳам эсарроқ. Тегирмондан қайтишда унни тупроққа тўкиб юбориб, уч кунгача ундан тупроқни ажратаман деб, шопириб ўтирган машҳур эсар худди шу аймақдан бўлган. Эркаклари ҳам, хотинлари ҳам жуда бақувват ва басавлат бўлишади.

Ўтган асрнинг охирларида Олма қишлоғидан чоретим Бердишукур қизил(бу лақабнинг большевикча «қизил»га алоқаси йўқ, ранг тус маъносида) Беккам оқсоқолдан Терсота шаршараси остидаги ерларни сотиб олиб, қишлоқ қуради. У ҳам ҳар хил жанжаллардан, келишмовчиликлардан, аймақлар, қариндошлар ўртасидаги низолардан безиб, фақат ўғиллари ва неваларидан иборат битта тотув қишлоқ қурмоқчи бўлади. Урушгача ростдан ҳам бу қишлоқ аҳиллиги билан ном қозонган эди. Тупроғи қора, ҳосилдор бўлган ер Бердишукурни анча давлатманд одам қилиб қўяди. Терсота аста-секин бошқа аймақликлар ҳисобига ҳам кенгая бошлайди. Уруш арафасида қишлоқда йигирма, йигирма бешга яқин уй бор, лекин жуда сийрак жойлашган, бошқа уйдагилар кўланка бўлиб кўзга ташланар, дарахтлари ҳам сийрак, арчазор билан ўралган қишлоқ эди.

Нормат Бердишукур бобонинг кенжасидан ёлғиз (тўққиз қиздан кейин) ўғил эди.

III

Бу ерларга қиш ноябрнинг адоғида юз кўрсатади. Сўнг, токи мартнинг охиригача тоғда ягона ҳукмдор бўлиб олиб, хоҳлаган ўйинини ўйнай бошлайди. Ле-

кин анча пайтгача дарёлар музламайди, булоқ сувлари иссиқ бўлиб қолади. Баъзи-базидагина, шунда ҳам чилла кирар ва чиқар пайтларидагина қорасовуқ бўлиб, дарахтларни совуқ уради.

Бу йил қиш декабрнинг бошларида юз кўрсатди. Аввал муз аралаш қор учқунлади. Кейин гупиллаган қорга айланди. Эртасига эрталаб одамлар уйғонганларидан сўнг ташқарига чиқиб, ҳайрат билан узоқ-узоқларга боқдилар: ҳаммаёқ оппоқ қор эди, гўё бутун дунё оппоқ эди. Бу — шу йил ҳисобидан ёққан биринчи қор эди...

Нормат келганидан буён бирон ишга қўл урмади. Мумиё ичиб, мадорга кирди. Ўзида қувват сеза бошлади. Юришни машқ қилди. Кучга киргач, Янгибой оқсоқолнинг минилмай ётган қоратўшини насиёга олди. Отда юриш унга анча қулай эди. Отга ўзи минадиган бўлгунча бирон ёққа чиқмади. Оёғининг оғриши кўйгандек бўлгач, отда айланиб келадиган бўлди. Бироқ, келганидан бери юраги хижил эди. Анзират у билан тортиниб муомала қилар, оёқсиз қайтганимга шундай қиялпими, деб ўйлар ва эзилар эди. Болалари эса ундан бир зум ажралмас, айниқса, Холмат, аста-секин гапириш ва иш қилишда унга тақлид қила бошлаган эди. Кечқурун болалари Нормат полвонни ўраб олиб, нима учун оёғи буңдайлигини сўрайвериб, безор қилиб юборар, кейин Хожар елкасига чиқиб олиб, ерга ўзини ташлар, бу ишидан завқланиб, қиқир-қиқир кулар эди. Анзират эса шу пайтлари печка олдида индамай урчуқ йиғириб ўтирар, кўзларида уни нимадир эзаётгани сезиларди. Уни кўриб, Нормат полвон ҳам эзилар, лекин юзага чиқармас: сабаби ўзига тақалишидан ва бунинг ошкор бўлиб қолишидан кўрқар эди.

Охири бир куни чидай олмади. Ётганларида хотинидан: «Менинг ўлганим чин бўлганда қовоқ-тумшугинг очилиб юрармиди?» — деб сўради. Анзират бу гапни эшитиб, хўнграб йиғлаб юборди. Нормат полвон нима қилишини билмай қолди:

— Сенга нима бўлди? — деди қўрқиб кетиб. — А, нима қилди?!

Анзират анчадан кейин йиғидан тўхтади-да, секингина, эркаланган товушда:

— Каклик гўшти егим келяпти, — деди.

Бу гапи урушдан олдинги Анзиратнинг нозли гапи-га ўхшагани учун Нормат хурсанд бўлиб кетди.

Эртасига Нормат милтигини ва Қоратўшни олиб каклик овига жўнади. Уруш бошланганидан бери каклик овлаш одамларнинг эсидан чиқиб кетган, какликлар кўпдан безовта бўлмай қўйган бўлишига қарамай, Нормат Бухор зовларигача биронта каклик учратмади... Бухор зовларига келганда унинг каклик овлаши ҳам эсидан чиқди. У бу ерларда ўтган урушдан олдинги ҳаётини, тожик овулларида кўпқаридан қайтганда тўхтайдиган булоқни қўмсаб, ўша энди сира қайтмайдигандек туюлаётган мунаввар, серташвиш йигитлик-навқирон йилларининг хотирасига берилиб кетди. Болалигида қўзи ҳайдаб келиб, устига чиқиб ўтирадиган катта қизил харсангтошни, бир-бирига туташиб кетган зовларни урушда кўп қўмсарди. Зах окопларда ётиб, ўша зовларни яна бир кўрсам армоним йўқ, деб ўйлар, ҳозир эса қалбида ғайритабиий ҳиссиётлар уйғонмоқда эди. У йигитлик ва болалик хотираларига берилиб, Бухор зовларида узоқ кездди. Зовлар орасида хирагина туман бор эди. У виқор тўкиб турган қорни катта қирларга ёпишиб олган, тожик овуллари тарафдан эсаётган шабада билан дарё томон силжиб бормоқда эди. Ҳавонинг авзойи солиқ, эриниб ёмғир ёғарди. Икки томони қирлар билан ўралган арава йўли тойғаноқ бўлиб қолган, юриш қийин, айниқса, йўл тепаликка кўтарилганда юриш яна ҳам қийинлашар, от туёғи сирпалиб кетаверар, шу сабабли йўл чеккасидаги сарғайиб қолган ўт-ўланлар устидан юришга тўғри келарди. Қорайиб қолган қирлар негадир ғамгин тусга кирган, бу ғамгинлик ранги сўла бошлаган арчаларга қадар ўтганди. Норматга арчалар қора кийиб чўнқайиб ўтирган кампирларга ўхшаб кетди. У болалигида устига чиқиб ўтирадиган кекса арчанинг олдига борди. Арчанинг шохлари тарвақайлаб кетган, баъзи шохлари қурий бошлаган, танасида пўстлоғи чириб, нимхуш, ачимсиқ ҳид келарди. Арчанинг шу туриши жуда ачинарли эди. «Қарияпмиз, ошна, — деб ўйлади ичида Нормат. — Аслида ҳаммамиз ҳам ердан озиқ оладиган арча эканмиз».

Тўсатдан зовлар ичидан какликнинг «қийиқ, қийиқ», деган зорланиши эшитилди, сўнг бу товуш ҳам қоялар ичига сингиб кетди. Норматнинг юраги йўқотиб қўйган

онасини бирдан кўриб қолган гўдакниқидай безовта эди. Ҳатто энг кичик тошлар ҳам жой-жойида турган бўлса-да, унинг назарида ҳамма нарса ўзгаргандай, ўз руҳига мос синиққандай эди.

Бухор зовларидан ўтиб, Қотнинг устидаги дарага йўл олди. Кейин Терсота сойи бўйлаб, Читта жўнади. Тоғда сокинлик ҳукмронлик қилар, ўт-ўланлар саргайиб, мевали дарахтлар қип-яланғоч ечинганди. Йўл четидаги ёввойи бодомлар етти-саккизтача мевани ушлаганича, энди бунга ҳеч кимга бермаймиз, деётгандай силкиниб-силкиниб қўйишарди. Фақат арчалар ўша-ўша — ям-яшил эди. Булар ҳаммаси Норматга тинч, осуда ҳаётни эслатди. У завқи келиб, отини ниқтади. Сойлик бўйлаб, отда чопмоқчи бўлди, бироқ қари от лўк-лўк этиб йўрғалади-ю, яна аввалги юришига қайтди. Нормат юрагидаги туйғуларни бошқаролмай, ҳе-е-ей, деб бақирди. Унинг товушидан от чўчиб, қулоғини диккайтди, зирк орқасидан қандайдир қуш пир этиб учиб кетди. Бақирғига жавобан зовлар акс-садо берди. Акс-садо анчагача тинмади, унинг товушини ҳар хил қилиб қайтариб турди. Зовларнинг бу эркалаши Норматга ёқиб қолиб, яна бақирди... Акс-садога қулоқ тутиб, яна бошқачароқ қилиб бақирди. Зовлар унга бошқача жавоб қайтарди. Нормат хурсанд бўлиб кетиб, товушига яна ҳар хил тус бериб бақира бошлади. Томоғи хириллаб қолгач, ўзини енгил сезди-ю, нима учун келгани эсига тушиб, қоратўшни изига бурди. Нормат кечгача иккита, шунда ҳам битгаси оқсоқ каклик овлай олди. Кечга яқин қишлоқ устидаги булоққа келди, отни кекса арчага боғлаб, ўзи булоқнинг бошидаги нам тошга ўтирди. У бутун уруш давомида ўйлаган, орзу қилган тинч, осуда ҳаётга қайтганини энди англади. «Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсага алмашмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўкситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳурмати... энди хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим, деган нарсалар тутади», деб ўйлади. Келганидан бери ҳеч ишонмаётган, ҳеч ўзини кўниктира олмаётган, худди бировнинг ўрнида яшаётгандай туюлаётган ҳаёти ўзиники эканини, бегонадек бўлиб қолган Анзират ҳам, мана шу тоғлар ҳам, шу тоғлар-

да яшовчи одамлар ҳам фақат ўзиники эканини ва дунёдаги ҳамма нарса унинг бахти, қувончи учун яратилганини туйди, энди бу нарсаларни ҳеч нарсага, ҳатто худоси келса ҳам алмашмайман: булар менинг ҳаётимдан ҳам азиз, менга ҳаёт бахш этди, деб ўйлади. У, шу дафъа хотиним мени қандай кутиб олади, деган ҳадиги энди ўтиб кетганини, хотини дунёдаги энг яхши хотин эканини ҳис этди. Кўнгил дарчаларини яшнаб-яшнаб келаётган ҳаётга қарата ланг очиб қўйди.

Шу куни Норматнинг уйида сал кам байрам бўлди. Анзират ҳам очилиб-сочилиб гаплашиб ўтирди. Унинг товуши хушнуд ва жарангдор чиқа бошлади. Болалари Норматни ўраб олиб немислар ҳақида гапириб беришини сўрайди, уни от қилиб минишди.

Анзират уларни ҳавас ва меҳр билан кузатади, уларга қўшилиб кула бошлайди.

— Пашист нимага ўхшайди? — деб сўрайди Холмат. — Малимимиз бўрига ўхшайди, дейди.

Нормат нима дейишини билмайди. Бизга ўхшаган одам, деса ўғлининг тассаввурига путур етадиган, кўнгли чўкадиганга ўхшайди, ўғлимнинг сазаси ўлмасин, дейди.

— Ҳа, Малик бовонгдинг итига ўхшайди, — дейди.

Холмат Малик чўпоннинг кўринганга қутургандек ташланадиган итини кўз олдига келтиради. Тушунганга ўхшайди. Лекин яна сўрайди:

— Уларам тўрт оёқлими-а?

Нормат полвон ўғлининг сергаплигидан, фаросатидан ғурурланади:

— Ҳа, уларам тўрт оёқли, икки оёғида юрса, икки оёғида ажал олиб юради...

Анзират уларга жилмайиб, ўз ҳаётидан, бахтидан миннатдор бўлиб қараб ўтиради.

IV

Нормат полвон каклик овидан қайтгач, ҳеч қаёққа чиқмади. Бузилиб қолган чолғи, ўроқларни тузатган бўлиб, ўзини авраб юрди. Яраси газак олиб кетмаслик учун рутубатда ҳам кўп юрмас, қорасовуқ ва об-ҳавонинг бирдан ўзгариши унинг ярасига таъсир қилган, йиринглай бошлаганди. Фақат баъзи кунлари Қоратўш-

ни миниб, Қотнинг устига — ҳар йили деҳқончилик қиладиган даласига бир чиқиб тушар эди.

— Ер ишланмай қотиб кетибди, — дер эди у тоғдан қайтгандан сўнг. — Чакалакзор бўлиб қолибди. Суғуриб ташладим. Бироқ, томирлари ҳали ҳам одамни роса қийнайди.

Норматни деҳқончилик ташвишлари тобора яшартириб бормоқда эди. У омбордаги занглаб ётган омонни топиб олиб, унинг миҳ-чўпларини қайтадан қоқди ва кўкламга созлаб қўйди.

Аммо бу ишлар тез тугаб қолди. Унга деярли юмуш йўқ эди. Молхонани Анзират ёки Холмат кураб қўярди. Ўтин ёриш ҳам Холматнинг бўйнида эди. Нормат эса кунни уйда қамалиб, эски чориқларни ямаш, учи синган чойнакларга тумшук ўрнатиш билан ўтказарди. Бекор пайтлари печка ёнида ухлаб ёки орқасини печкага бериб ўйланиб ётарди. У хаёлга берилиб, мудраб ётганда унинг оромини бузишга ҳеч ким журъат этолмасди. Баъзи кунлари у йўқ ердаги эрмакни ўйлаб топарди. Бир куни ташқаридан лой олиб келди-да, туяга ўхшатиб, ичини ковак қилди. Икки-уч жойдан яна тешик қолдириб, ажабтовур махлуқ ясади ва печканинг остига тиқиб қўйди.

— Ота, бу нима? — деб сўради ҳайрон бўлиб, уни кузатиб ўтирган Холмат.

— Ҳали кўрасан, — деди у сирли қилиб, катта иш қилгандай жилмайди.

Ярим соатлардан кейин печканинг остида қуриган «махлуқ»ни олиб, тузатган бўлиб, оғзига солиб, пуфлади. «Махлуқ»дан ингичка, аммо ёқимли товуш чиқа бошлади.

Бошига катта рўмол ўраб олган Ҳожар шодланганидан қийқириб юборди-да, Норматнинг қўлига ташланди.

— Менга бейинг, — деди хурсандлигидан ўзини йўқотиб. — Менга бейинг, менга... менга...

— Сен чалишни билмайсан, — деди Холмат уни орқага итариб. — Отам менга ясаб берди.

— Йўқ, менга, — дея чийиллади Ҳожар ва Холматнинг қўлидан итариб, жонҳолатда хуштакка интилди.

Нормат эса уларнинг қувониб кетганини кўриб, ўзи ҳам суюниб, хунук қилиб, ҳиринглай бошлади. Унинг

ҳиринглашини кўриб, Анзиратнинг юраги орқага тортиб кетди: мулла Абдулланинг гунг ўғли Хайруллони биров елкасига қоқиб мақтаса, шундай ярим тентак ҳиринглаши эсига тушди.

Эртасига Нормат хаёлга берилиб ётди-да, сўнг ниманидир эслагандай, хамир қораётган Анзиратга қаради:

— Ҳе-ей, ийирган ипинг йўқми?

Анзират унга ялт этиб қаради-ю, гапига тушунмагандек, унга тикилиб турди.

— Ипни нима қиласиз?

— Тўқийман.

Анзират ажабланди.

— Нима қиласиз? — ишонқирамай сўради.

— Тўқийман, — деди Нормат сирли қилиб.

— Энди бир камингиз ип ийиришингиз қолганди, — деди ва жилмайиб қараб қўйди. Норматни ип йигириб ўтирган қиёфада тасаввур қилди-ю, шарақлаб кулиб юборди. Ўзини кулгидан тўхтата олмай, деворга суяниб қолди. Сўнг бирдан Норматга қараб, жиддий тортиди-да:

— Урчуқ ҳам ийирасизми? — деб сўради.

Нормат унинг айёрона тикилиб туришидан келинчаклигидагидек бирон муғомбирликни ўйлаганини сезиб, хафа бўлиб, хўмрайди.

— Сенга ҳазиллашаётганим йўқ, — деди хафа алфозда. — Ипинг бўлса, бачаларга қўлжилоп* тўқиб бераман.

Яна кулиб юбормаслик учун Анзират унга синовчан қаради:

— Балким, гиламам тўқирсиз? — деб сўради у яна ўша шўх ва кинояли оҳангда.

— Йўқ, — деди соддадиллик билан Нормат. — Сен ишонмаяпсан. Биз у ёқларда, госпиталда ётганимизда, духтур қиз зерикиб қолмаслигимиз учун ипдан ҳар хил нарсалар тўқишни ўргатарди. Сават, солдатларга жилоп, қўлжилоп тўқирдик. Баъзилари ўзларига эгнлик ҳам тўқиб олган эди.

Анзират Норматнинг зерикаётганини, ишга ўрганган одамнинг бўш тургиси келмаётганини англаб, би-

* Жилоп (шева) — пайпоқ.
Қўлжилоп — қўлқоп.

роқ ўзи ҳам эрини зериктирмасликнинг чорасини топишга ожиз эди.

— Сиз ҳам бундай меҳмон-сеҳмон бўлиб қидирсангиз-чи? — дерди унга қараб ўтириб, ачиниб кетган Анзират. — Боринг, кўринг, одамнинг тафтини одам олади. Ётаверсангиз, хуннайиб, ҳаммадан ажраб қола-сиз-ку.

— Менинг боргим келмайди деяпсанми! — зорланди Нормат. — Борсам одамлар сўрайверишади, сўрайверишади. Фалон эмиш, чинми, писмадон эмиш, чинми, одам қони дарё бўлиб оқиб, шаҳарларни селдек оқизипти, чинми, деб. Урушни эсласам, кўнглим айнийдиган бўп қолган. Эсласам, бошим айланади, юрагим куйиб кетаберади. Худди мени биров ҳозир отиб кетадигандек туюлаверади.. Э... қўй, баҳоргача уйда бўп турай... кейин бир бориб даволаниб келаман...

Анзират бундай пайтда эрини тушунарди. Нормат номусли одам эди. Ўзининг ожизлигидан уялишни ва бундан ниҳоятда қийналишини биларди. Шу сабабли у Норматга меҳмондорчилик тўғрисида бошқа гапирмади. Холмат билан Ҳожар Норматнинг ёлғиз овунчоғи эди. Холмат бўш бўлди дегунча, отасининг олди-дан жилмас, у тўқиётган пайпоқларга ҳавас билан қараб турар, сўнг отасининг қўлидан олиб, ўзи ҳам тўқимоқчи бўларди. Шундай пайтлари Анзират номус қилган бўларди.

Ҳожар юзи лўппи, Норматнинг опаларига тортган, дўмбоқ, тўладан келган қиз эди. Эсини энди таний бошлаган Ҳожар отасининг севимли «мушуги» эди. У отасининг қўйнидан чиқмас, уни от қилиб ўйнар, юрганда елкасидан тушмас, кечалари ҳур-ҳур этиб, Норматнинг қўйнида ухлаб қолар, Анзират уни ўз жойида ётишга зўрға кўндирар ва уни «отасининг мушуги» деб эркалар эди. Нормат урушдан келганидан бери болалаларига айрича меҳр билан қарарди У Холмат дарс қиляптими, йўқми — мунтазам текширар, Холматдан билимли ва ўқимишли одам чиқишни истарди.

— Қани энди шу болалар ҳам катта бўлиб қолса-ю, сен билан мен буларнинг роҳатини кўриб чўзилиб ётсак, — дерди Нормат қариялардек орзу қилиб. — Мен у ёқларда юриб, Холматимни катта бўлса, кемачиликка ўқишга қўяман, Ҳожарди эса духтурликка қўяман, деб ҳавас қилардим. Бизда кемачилар бор

эди. Матрослар дейишарди, улар жуда ҳурматли, обрўйи зўр эди. Доим кемада юришарди, ҳатто бозорга ҳам кемада бориб келса бўларди. Мен Холмат катта бўлса кемачилар ўқишига қўяман дердим .

Норматнинг болаларча орзу қилиши қолмаган эди. Балки шу сабабли ҳам ҳаётга ташналик билан боққандир? Ҳар қалай, у болаларининг катта, ўқимишли одамлар бўлишини истарди. «Ахир, кема яхши-да! — деб ўйларди у. — Дарё бўлса бор, шартта ўтиради-ю, истаган тарфга кетаберади». У фақат бу дарёда кема сузолмаслиги ҳақида ўйлаб кўрмаганди. Орзулари унга ҳаётга тик ва ҳаққоний қарашга халақит берарди.

* * *

Бир куни тонг маҳал Нормат полвонникига Шариф чавандоз отланиб, қўлида милтиқ ва анча ташвишли қиёфада келиб қолди.

— Нормат, сени Шўро қақиряпти, милтифингни олиб бораркансан.

— Нима гап?! — деб сўради Нормат ҳайрон бўлиб, шўро раисининг ўзини бунчалик кеч эслаганига ҳайрон бўлиб. Шариф чавандоз Анзират турган томонга имо қилиб, Норматга кўз қисди. Шунда Нормат бирон муҳим нарса юз берганини англади.

— Иссиқроқ кийиниб ол, — деди Шариф чавандоз.— Кечгача келмасак керак.

— Ака, чой ичиб олсаларингиз бўларди, — деди Анзират Шариф чавандозга, унинг тонг-сахарлаб, яна милтиқ билан келганига тушунолмай, хавотирланиб.

— Чойга бошқа вақт. Бизни Олма қишлоғида — идорада кутиб туришибди.

— Эшитган бўлсанг керак, Ҳотам мерган урушдан қочиб келувди, — деди Шариф чавандоз йўлга чиққач. — Уч йилдан бери ушлай олишмаётганди. Тожикистонда, тоғларда қочиб юрибди экан. Кеча ярим кечаси Сапар ўғри хабар берди, уйга келган эмиш. Бугун ушламасак, яна қўлдан чиқади. Раис сени фронт кўрган, опкел деди. Яна военкоматдан уч киши бор.

Тераклилик Ҳотам мерганнинг урушдан қочгани ва қаерлардадир яшириниб юрганини Нормат илгари эшитганди. Бироқ, бирдан юраги хижил бўлди. «Наҳотки, энди ҳам тинч қўйишмаса?!» деб ўйлади у кўнглининг бир четида норози бўлиб.

Идора олдида тўрт киши уларни кутиб турарди. Иккита қозоқ солдат, ҳарбий комиссариатда ишлайдиган нўғай капитан ва қишлоқ шўросининг раиси Мирзақул ҳам бор эди. Нормат уни негадир урушдан олдин раис бўлган пайтиданоқ ёқтирмасди. Нормат қайтгандан сўнг уни Норсапар бечоранинг жанозасида кўрган ва «Бунча семириб кетибди?», деб ўйлаганди.

— Нормат, вой, занғар-ей, сенам ҳеч кўриниш берасанми ўзи, — деди Мирзақул ярим чин, ярим ҳазил дўқ уриб. — Хотинингнинг кўйнидан чиқмай ётаберасанми?

— Раис бова, шу менсиз ҳам кўп экансизлар, бормасамми, деб эдим. Оёғим совуққа чидамайдиган бўп қолган, — деди таваккалига баҳона қилиб.

— Ҳу-у! — товушига расмий тус бериб, кўлини пахса қилди Мирзақул. У негадир Норматни кўриб, типирчилаб қолганди. — Менинг томорқамга ишга бораётганинг йўқ. Ҳукуматнинг буйруғини бажаряпсан... Сенга ўхшаш занғар урушдан қочиб, ҳаммамизни шарманда қилди.

— Чоржетимликлар ҳали ҳеч кимди шарманда қилмаган, оғизга қараб гапиринг, раис, — деди Шариф чавандоз ўксинган ва ҳақоратланган қиёфада. У жуда оркаш, лекин сипо одам эди. Ўзи бригадирлик қиладиган қишлоқлар ҳақида ёмон фикр бўлишини истамасди.

— Менга деса иккаловинг ҳам борма! — зарда билан қўл силкиди Мирзақул. — Лекин мана, ҳукуматнинг одами келиб, талаб қиляпти, тушуняпсанми, илтимос қиляётгани йўқ, талаб қиляпти. Дизиртирни тутишга кўмак бер, деяпти. Кучимиз камлик қиляпти, деяпти.

Нўғай капитан уларнинг жанжалига эътибор ҳам бермади. У оёғи ясама Норматга қараб, нимадир деб гўлдиради-да, бошини чайқаб, отига минди.

— Давай, канчай, Ташанич! — деди у Мирзақулга. — Поедим.

Олтита қуролланган киши Тераклига қараб йўл олишди. Тонг энди бўзара бошлаган, секинлаб майда қор ёғар, ҳаво баҳридилни очарди.

— Ташанич, — деди капитан Каттасувни кечиб ўтишгач, — кишлақда отишма нельзя, а у него можетъ

оружия. Вот так сделаем, сен адамларинг билан дарага чиқиб, йўлни тўс. Кишлакни ўраб олиб, уни кишлакдан суриб чиқарамиз. Дарага блокада этабиз. Сен ана уни олиб, — Норматни кўрсатиб, — дарага боком турасизлар. Биз сенга гонят қилиб борамиз.

Мирзақул Норматга ижирғаниб қаради-да, отни дарага бурди.

— Ташанич, помни, живой нада, понил?

Мирзақул бош силкиди ва дарага қараб— отини йўрттириб кетди. Нормат ҳам унинг изидан Қоратўшини дарага бурди. Ер ҳали эримаган, отни чоптириб бўлмасди. Нормат оёғининг устидаги қорни тез-тез қоқиб борар экан, безовта бўлар, юрагининг бир чеккасида ўжарлик ва терслик уйғонганди. «Наҳотки, бу падарқусур урушдан ҳеч қутула олмасам? — деб ўйларди у. — Қаерга борсам, қувиб етади. Ҳа, Бойхун бобом тўғри айтган, меҳр-оқибат кўтарилган юртдан уруш аримайди деб. Эл қаерга борса, уруш қувлаб етади деб. Одам қони оққан жойда меҳр-оқибат, барака кўтарилади. У ернинг нонини еган қонхўр бўлади, дея эди отам бечора. Пайғамбарча умр кўриб, одам ўлдирмай кетди. Ҳатто уйини талаётганда ҳам қўлига милтиқ олмади. Ким қўлига милтиқ тутса, у уруш одами-дир, у одамнинг ўзини ҳам уруш ҳалок қилади, дер эди. Шу одамнинг ўғли, мен, қанча одам ўлдирдим!... Аххх-хха! Ўша Бойхун бобомиз айтган урушсиз юрт бормикан, бор бўлса, қаерда, қайда? Қуёш олдин чиқадиган юртда, дейишарди. Қуёш олдин қайси элда чиқаркин?!»

Нормат булутли осмонга, қуёш чиқадиган томонга суқ ва изтироб билан боқди. Порох дудини яна ҳидлашни ўйлаганда, кўнгли айниб кетди.

Даранинг оғзига кираверишда сойликда тўхташди. Олдинга ўтиб кетган Мирзақул у ёқ-бу ёқни кўздан кечирди-да, Норматнинг олдига келди. Унинг боядан бери хўмрайиб олгани бироз ёзилган, юзига қизиллик югуриб, анча мулойимлашганди чоғи, очиқкўнгилик билан буйруқ бера бошлади.

— Сен нариги бетга чиқ, анови харсанг орқасида тур, отдан тушма. Отингни кўриб, қочиб қолиши мумкин.

Қор ёғиши тезлашган, бир қадам нарини зўрға кўриб бўларди. Нормат қизғиш харсанг олдига келди-

да, раиснинг гапларини эсидан чиқарди. Отдан тушди. Харсангга ҳорғин суянди. Уюшиб қолган оёғини ёзиш учун силкиб қўйди. Бирдан бадан титраётганини, иситма тутаётганини англади. Эти қалт-қалт титраб, юрагини нохуш бир кайфият эгалади. У бўзрангга кирган осмонга, ўқпар бўлиб, учиб тушаётган учқунларга, оппоқ далаларга, рус шаҳарларида кўрган черков қуббаларидек учбурчак гумбаз шаклидаги чўққиларга қараб, кўнглига бу гўзалликни синдириб олмоқчидек, чуқур нафас олди. Кейин бир нарсага аҳд қилгандек, милтиғини тошнинг устига қўйди. «Бўлди, шунчаси, агар қирқ йил қирон келса ҳам энди одам отмайман. Ўзлари отаверсин», деб ўйлади. Қор қуюқлашганидан даранинг нариги томони зўрға кўзга ташланарди.

— Нормат, — товуш эшитилди у ердан, — бу, даюс қор ҳам халақит берадиган бўлди-да. Йўл умуман кўринмаяпти.

Нормат юрагининг дукиллашини босиш учун ерга ёнбошлади ва ютоқиб қор ялай бошлади. «Йўқ, отмайман, ўзлари отаверишсин, — ўйларди у. — Ҳеч қурса, тушимда тинч қўйинглар, алаҳсирамай, одамларга ўхшаб яшай дейман, хотиним, болаларим ҳаққи, қон тўкмайман. Фашистлар у ёқларда, узоқларда қолди».

— Раис бова, балки бошқа ёқдан қочиб қолгандир? — бақирди у. — Менинг оёғимдан зах ўтиб кетди. Совуб қолди. Кетаверсам, бўлмайдими?

— Бошқа ёқдан қочолмайди, — Мирзақулнинг тантанавор товуши эшитилди. — Шу ердан қочади, ўтган йили шу ердан тоғга қараб қочиб кетувди...

У гапини тугатмасдан қишлоқ тарафдан от дупури, «Стой, стой, стрелят буду», деган товуш эшитилди-ю, варанглаб милтиқ отилди. «Бу солдатлар эмас, — деб ўйлади Нормат шошиб турар экан харсангга пусиниб. — Шариф отолмайди, қўли чўлтоқ. Демак, Ҳотамда милтиқ бор экан-да?» Шу пайт яна бир ўқ узилди. Отлар дупури аниқ кела бошлади, кимнингдир ҳансираб югуриб келаётгани эшитилди. Нормат қишлоқ томонга қаради-ю, сойлик бўйлаб, югуриб келаётган кўланкани, қўлида косовдек нарсени кўрди. Кўланка Мирзақул турган томонга бурилди-ю, бироқ осмонга қаратиб ўқ узилгач, йўлини Норматга қаратиб бурди.

Мирзакул Ҳотам билан юзма-юз келишдан кўрққан ва ўзидан балони узоқлаштирганди.

— Нормат, эҳтиёт бўл!.. — деб бақирди у.

Кўланка Нормат турган томонга жонқолатда эмак-лаб чиқа бошлади. Нормат унинг оқиш пўстинини, қоп-қора соқолини кўрди. Кўланка тошга йигирма қадамча қолганда, у пусиб турган жойдан отилиб чиқди. Кўланка уни кўриб, милтиқни даст кўртарди-ю, Норматнинг милтиқсиз, чўлоқланиб турганини кўргач, бос-тириб кела бошлади.

— Қоч, Нормат, йўлимди тўсма, қоч, отиб ташлайман.

Нормат серрайганча унга қараб турар, фақат унинг озгин юзини, ўсиб кетган соқолини, қонга тўлган кўзларини кўрарди.

— Қоч, Нормат! — деди ёввойи товушда Ҳотам. — Сен ҳам сотилдингми, уккағар?! Кимларга сотиляпсан, қоч. Булар бутун халқни қириб ташлашди... қоч.

Нормат унинг улкан гавдасига, терлаб кетган юзига қараб тураркан: «Мени отмаяптими, демак, оз бўлсам имони бор экан», деб ўйлади.

Нормат Ҳотам мерганни энг ҳалол ва мард чавандоз ҳам деб биларди. Ҳотам кўпқарида фирромлик қилмас, кўнғиротнинг олд отларини минарди. Носир жовканинг тўйида иккови зотнинг тенг ярмисини айиришган, шунда Ҳотам мерган Норматга «фирромликни билмас экансан, ке, от алмаштириб чопамиз», — деган ва от алмашишган эди. Шундан кейин иккови ўртасида ошначилик пайдо бўлганди.

— Қоч, Нормат, қонимди қайнатма, — дея бостириб келарди Ҳотам мерган.

— От!! — бақирди турган жойидан Мирзакул. — От, Нормат, отиб ташла, ҳозир қочиб кетади, отиб ташла, энағар!..

Нормат Ҳотамнинг йўлини тўсди.

— Ҳотам, қочишинг бефойда, барибир отишади. Яхшиси, ўзинг таслим бўл...

— Менга ақл ўргатма! — Милтиғининг затворини тортди Ҳотам. — Барибир отиб ташлашади. Ҳаммамизни отишади бу динсизлар...

— Бўлмаса меңдан ўтолмайсан, — деди Нормат, унинг йўлини тўсиб. — қани, зўр бўлсанг, мени от! Сени қўйиб юбормайман.

Ҳотам милтигининг тепкисини ушлади-ю, нимадир эсига тушиб, ақлдан озаётгандек ўкириб юборди.

Отолмайди деб ўйлаяпсанми, уккағар, қоч, бўлмаса барибир отаман.

— Йўл бермайман, — унинг милтиғига ўзини ташлади. — Эсингди йиг.

Орқадан от дупури тобора яқинлашиб келарди. Кимдир русчалаб сўкинди. Ҳотам чавандоз Норматни силкиб ташлади, ундан қутулолмагач, орқага чекиниб, қорнига тебди:

— Ўзингдан кўр, чўлоқ!

Киндигининг устидан тепки еган Нормат «их» деди-ю, милтиқни қўйиб юборди ва қорнини ушлаб юз тубан йиқилди. Ҳотам мерган унга эътибор ҳам бермай, юқорига тирмашди. Харсангни айланиб, йигирма қадам юрмасдан етиб келган Мирзакул изидан ўқ узди. Ҳотам мерган илкис орқага бурилди-ю, раисни кўриб, хунук қилиб тиржайди-да, чалқанча йиқилди ва пастга думалаб кетди.

Мирзакул унинг милтиғини отнинг устидан узашиб олди-да, атрофга голибона назар ташлади. Ҳотам чавандоз боя Нормат ўтирган харсангга таяниб, осмонга қараган кўйи қотиб қолган, қийшайиб турган телпаги остидан ўсиб, патак бўлиб кетган сочлари кўзга ташланиб турар эди.

Нормат ўзини ўнглаб, ўрнидан турмасдан орқадигилар етиб келишди. Бир солдат отдан тушиб, жасаднинг бошини кўтарди-да:

— Тамом, — деди, — пуля на сердцу.

Нормат ўрнидан туриб, букчайган ҳолда Ҳотамнинг тепасига борди. Ҳотам мерган оёқларини чўзиб, улуғвор қиёфада чалқанча тиржайиб ётар, бўйни, оқ пўстиннинг ёқалари қонга беланганди. Норматнинг қонга кўзи тушииши билан бирдан боши айланиб кетди, миясига нимадир урилгандай бўлиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади, кўзларини чиртта юмиб олди.

— Ҳой, даюс! — бақирди унга қараб, от устидан Мирзакул. — Ҳали сенми, сотқинга ёрдам берадиган? Сен ҳам шу билан қўшмозор бўл! — У Норматнинг юзи аралаш устма-уст қамчи туширди. — Бу ишинг учуп Сибирь қиламан!

Юзига тўсатдан тушган қамчи зарбидан Нормат-

нинг кўз олди чарақлаб кетди. У секин Мирзақулга қаради. Кўзлари қонга тўлганди. Мирзақул унинг юзи аралаш иккинчи қамчини тушириш учун кўтарди, бироқ Норматнинг бақувват қўли қамчини ҳаводаёқ ушлаб олди. Нормат қамчини силкиб тортди. Мирзақул отдан учиб, ерга қулади. Нормат унинг устига бостириб борди. Унинг қулоқлари тагида бирдан гуввиллашга ўхшаган шовқин бошланган, аскарларнинг уларнинг орасига тушганини ва ўзини бир четга тортаётганини ҳам билмасди. Кейин у бир силикиниб, аскарлар қўлидан чиқиб, Мирзақулга қараб юрди ва шу дафъа бирдан хириллаганча ерга қулади.

Шариф чавандоз отдан тушиб Мирзақулни ўрнидан турғизди. Қўрқиб кетиб пишқираётган отига қайта миндирди. Норматнинг олдига бориб, хавфсираб қаради. Норматнинг чакка томирлари бўртиб чиққан, кўзларининг атрофи кўкариб кетган, оғзининг бир чеккасида сарғиш кўпик пайдо бўлаётган эди.

— Қўйинглар, ўзиммм... — деди у солдатларга ва Норматнинг қўлигидан олиб, турғизди. Бироқ у Норматни суяб қололмади. Нормат чинқирганча, икки қўли билан чакка томирларини ушладию, гир айланиб ерга қайта йиқилди.

Капитан нима ҳол юз берганини англади, Мирзақулга зарда билан қараб, отдан ирғиб тушди, Норматнинг чакка томирларини уқалай бошлади.

— Снег... снег!.. — бақирди у аскарларга, сўнг Шариф чавандозга қараб, — втирайте со снегам... втирайте со снегам!.. — деди бор овози билан.

Бу ерда турганларнинг ҳаммаси, ҳатто Мирзақулнинг ўзи ҳам эсанкираб қолди. У оғзидан кўпик келиб, ерда типирчилаб ётган Норматга чўчиб ва ваҳима билан қараб турарди.

V

Бийди момо — бутун Терсота қишлоғига Бердишукур бобо томонидан амма бўларди. Аслида қишлоқ бир авлоднинг унча узоқлашиб кетмаган шахобчалари эди. Шу сабабли ҳар бир уйда азами, тўйми, кампирнинг ўрни бор, ҳар бир нарсага, хоҳ жанжал бўлсин, хоҳ тўполон — ҳаммасига аралашинишга ҳақлиман деб ҳисоблар, ҳеч бир нарса унинг иштирокисиз ёки мас-

лаҳатисиз ўтмасди. Мабодо унинг йўқлигида бирон мажоро ёки қиз узатиш маросимлари бўлиб қолса, у бундан ўзини жуда хўрланган ҳисоблар, ўша қизнинг ота-онаси билан гаплашмай қўяр ёки маросимни қайтадан бошлаб, ҳамма шов-шувига ўзи аралашиб, яна ўзи тинчитиб қайтар эди. Усиз ҳеч ким совчи жўнатолмас, кимнинг зоти паст, кимнинг тоғаси ўғри, кимнинг отаси хотинчалиш, кимдан яхши қайнона ёки қайнота, кимдан яхши куёв ёки келин чиқади — ҳаммасини билар, ҳаммасини ҳал қилар эди. Унинг бу кайвонилигига терсоталиклар ҳам ўрганиб қолган, унинг аразидан кўрқибми ёки у ҳар бир ишни жуда осон ҳал қилишига ишонгани учунми, ҳар қалай, улар бу катта аммаларини энг кичик оилавий йиғинлардан ҳам қуруқ қолдиришмас, ҳурматини жойига қўйиб, чақириб боришарди. Кўпгина хотинлар унинг аччиқ сўзларидан, койишларидан безор бўлган бўлса ҳам уни ичида ёмон кўришса ҳам сиртларида жилмайиб туришар, уни кўрганда югуриб бориб, кўришар ва шунда ҳам ундан бирон койиш эшитишдан чўчиб туришарди. Ҳамиша уни кимгадир, танбеҳ беришаётган ёки кимнидир уришаётган қиёфада учратиш мумкин эди. «Шулар ҳам аёлми! — дерди у аёллар ҳақида. — Аёл деган рўзгорни қантдай қилиб юриши керак, булар эса овларини кўрсатиб кўчада ўтиришни яхши кўради». «Эркак деган, эркакдай бўлиши керак, — дерди у эркаклар ҳақида. — Хотинга ўхшаб, мижғов бўлмасин. Бизнинг даврларда эркакларнинг изидан бир ҳафта юриб ҳам бир оғиз сўз эшитмасдик. Ҳозиргилар эса, гап чайнаб юришади». Бийди момо қишлоқда ҳар бир нарсага аралашшига ҳаққим бор деб ҳисоблаши бир томондан аммалиги бўлса, иккинчидан кўпни кўрган, бошидан кўп нарсаларни ўтказган қишлоқдаги энг кекса кампир эканлиги эди. Бошига тушган қийинчиликлар, кулфатлар унинг қадини букишдан кўра, тик қилиб қўйган, у ҳали ҳам қариликни бўйнига олгиси келмас, ғайратли эди. Баъзи чоллар: «Бийди, қуңдан-қуңга яшариб боряпсан, ке, совчи қўйиб, сенга уйлана қолай, юрасанми ўфилларингди эшигида сарғайиб», дея тегишарди. Бу ҳазилдан кўра унинг чиндан ҳам ёшариб бораётганлигига ишора ҳам эди. «Раҳматли Бухор полвоннинг полвонлиги у ўлгандан кейин хотинида қолди», дейишарди чоллар. Авваллари анча тортинчоқ

аёл эри ўлгандан кейин бирдан қишлоққа аралашиб, тўй-азасида бел боғлаб хизмат қилиб, элнинг арзандасига айланганди. Бухор полвондан икки ўғил билан жуда ёш қолган бўлишига қарамай, бошқа эр қилмади. Бутун кучини шу ўғилларини одам қилишга сарфлади. У ўроқ ўрар, ўтин ёрар, беда ташир, буғдой янчар, тегирмон тортар, оғил тозалар, навбатида мол боқар, тўйларда эркаклардан қолишмай хизмат қилар эди. Одамлар доим уни эрининг эски қора чопонини кийиб, белини чилвир билан боғлаб, ўғиллари ёнида бирон иш билан шуғулланаётганини кўришарди. Унинг катта-катта тошларни кўчириб, томорқасига сув ҳайдаётганини, Бухор полвоннинг баркашдай кетмонини баланд кўтариб, лой қориётганини, эшакка боғ-боғ қилиб ўтин ортиб келаётганини кўришиб, унинг бунчалик куч-қудратни қаердан олаётганига ҳайрон қолишарди. Бўлмаса жиккаккина аёл эди. «Бутун гавдасини битта ун халтага жойласа бўлади, лекин ўзи бутун қишлоққа жой бўлмайди», дерди Ражаб чавандоз.

Ҳамма босмачидан қўрқиб, ўтин теришга чиқмай қўйганда, у бемалол қари эшагини етаклаб ўтин териб келарди. Очарчилик бошланиб, бир бурда нон топиш учун бошқалар Маккага бориб келишга ҳам рози бўлган пайтлар унинг дастурхонида нон бўларди.

Ҳеч ким унинг нима учун бунчалик жонини жабборга бериб, куйиб-пишаётганини билмасди. Қўлини сўраб келган совчиларни бир хил жавоб билан қайтарарди: «Мени эрим талоқ қилмаган, ҳали ҳам унинг никоҳидаман». Ҳеч ким уни бу фикридан қайтаролмади. Орадан йиллар ўтиб, келинли, неварали бўлгандан сўнг у нима учун ўша пайтлар бунчалик куйиб-пишганини ва биронта ўзига тўқ одамга тегиб олиб, умрини ташвишсиз ўтказмаганини келинларига аён қилгандек бўлди: «қайноталаринг қандай одам эди-я, ҳар бир елкасига тўрттадан одам ўтирарди, икки бети қип-қизил, кўзлари бургутникидай. Ундан ҳатто Амир Олимхон ҳам қўрқарди»... Сўнг доимгидай Бухор полвоннинг қандай ўлганини гапириб берарди. Бухор полвон авлоди азалдан полвонлиги ва чавандозлиги билан довуқ қозонган қадим қавмлардан бўлган. Бу авлод ота-бобомиз айиқ бўлган деб, фахрланишарди. Бухорогача довуғи кетган Бухор мерган шу авлоднинг ягона сўнгги вакили эди. Ундан фақат бошқа уруғлик-

лар эмас, Шаҳрисабз беги ҳам чўчиб муомала қилган. У учиб бораётган чумчуқнинг кўзидан урган. Ўчакишган одамидан ўчини олмай тинчимаган. Унинг даврида ўтроқ қўнғирот қишлоқларга бирон марта ҳам босмачилар бостириб кирмаган, қўрбошилар Бухор мерган билан ўчакишишни истамаганлар. Амир Олимхоннинг ўзи унинг қўлидан каклик, тустовуқ оттириб еган. Унинг ҳурматини доимо сақлаган. Амир Бухорога чорлаб, унга одам қўйганда, у «Амирингда менинг ишим йўқ, агар иши бўлса ўзи келсин», — деган. Шундай одам кичкина, бор-йўғи калладай келадиган тошнинг остида қолиб ўлган. Тошни ким думалатганини, ким уни Боқирчининг зови устида ярим кечагача пойлаб ўтирганини чоретимликлар ҳозиргача билишмайди. Билганлари шуки, тош унинг қоқ кўкрагини эзиб юборган, Бухор полвон ўлими аниқлигини, шу тош Азроилнинг хабарчиси эканлигини билиб, уйигача зўрға етиб келган, етиб келган-у, айтган охириги гапи шу бўлган: «Хотин, уйнинг чироғини ўчирма, болаларимни бировга хор қилма, агар уйимнинг чироғи ўчса, тоабад сендан рози эмасман...»

Бийди момо бу ҳикояни неча марта айтган бўлса ҳам яна айтаверади. Ҳар айтганда кўшиб-чатиб айтади. У, келинларим билсин, айиқ авлодининг чироғи мендан кейин ҳам ўчмасин деб, атайлаб қайта-қайта айтади. Айиқ авлодини ўстираётганларидан, бу авлодга келин бўлганларидан фахрланишларини истайди. Келинларига невараларини ориятли, номусли қилиб ўстиришларини, ҳеч кимга хор қилиб қўймасликни талаб қилади. У набираларини боболаридай полвон бўлиб ўсишини истайди, чунки ўзи болаларини шундай қилиб тарбиялаган эди. У ўғилларини одам қилиш учун қўлидан нима келса, одамзод нима қилиши мумкин бўлса, ҳаммасини қилди. Болаларига бировнинг бир қошиқ сутини ичирмай, ҳеч кимга хор қилмай ўстирди. Ўзи тиланди, ўзи ямоқ кийди, ўзи хўрланди, лекин болаларини тилантирмади, ямоқ кийгизмади, хўрлатмади. Болалари ҳам ўзи ўйлагандек ориятли, номусли, зийрак йигитлар бўлиб вояга етишди. Каттаси отасининг изидан борди, тўйларда олишиб, ном қозонди. Кичиги — мўминроғи чавандозликдан ном олди. Ўғиллари биринчи зотларини келтириб ташлаганда, у шунча чеккан заҳматлари бекорга кетмаганини анг-

лаб, эри ўлгандан бери биринчи марта тўйиб-тўйиб йиғлади.

Бироқ унинг орзуси энди амалга ошиб, Чоршанби оқсоқолнинг қизига совчиликка бораман деб турганда, катга ўғли Тераклидан Пирназар печкачининг қизини олиб қочиб келди. Бийди момо қанчалик ўжар бўлмасин, ўғли ундан ҳам ўжарроқ эди — сўзидан қайтмади. Пирназар қизини оқ қилди. Катта ўғлида етишмаган орзусига кичик ўғлида етишди. Мулла Ташаннинг кенжа қизини келин қилиб олди.

Бийди момонинг катта келини оққўнғил бўлгани билан уқувсиз, бўш-баёв, бирон ножўя иш қилиб қўйишдан чўчиб юрадиган соддагина аёл эди. Ўғай онанинг ҳамиша бошига муштлаб қарғашидан қилпанчиқ бўлиб қолганди. Тезак териш, молхона кураш, сув ташиш, ўчоқ ёқиш, умуман, қора ишларни қилиб юриб, қўли овқат қилиш, тикиш-бичиш, уй ишларидан узоқлашиб қолганди. «Сен менинг суқсурдай ўғлимни хор қилдинг, — дерди унга Бийди момо. — Сен кўзингни сузиб, иштонингни тагингга тўшаганингдан кейин, у нима қилсин? Агар сендан бошқа бўлганда, менга келин бўлганидан миннатдор бўлиб, қўлимни совуқ сувга урдирмасди. Сен бўлса... Изингдан биров ишингни қайтадан қилиб юриши керак».

Бийди момо токи кенжа келин тушгунча, катта келиннинг кунини бермади. Уни койир, йиғлатар, йиғласа, яна койир, унинг ожизлигини кўриб, ғани келар, чунки унинг ўзи ҳеч қачон ожизлик қилган эмас, гап қайтарса, ўғлига айтиб урдирарди. «Сен Бухор полвон авлодининг давомчисимисан? Бу ҳолда Бухор полвоннинг шўри қурийдди. Бурнингни тортишни билмайсан, қандай қилиб бола ўстирасан?» Ёки жаврагиси келиб турганда, қарғишнинг қуюнини чиқариб ташларди. «Илоё у дунё-бу дунё ўнглама. Сен менинг бутун йигирма йил чеккан заҳматимни бир этагингни кўтаришинг билан чиппакка чиқардинг, менинг хонумимни куйдирдинг. Бухор полвоннинг арвоқини чирқиллатдинг. Бу авлоднинг кушандаси бўлдинг. Илоё, ажалинг ўзингдан бўлсин. Сен Бухор полвоннинг авлодини хор қиладиган бўлдинг».

Катта ўғли оғир одам эди. Энасининг жаврашларига жилмайиб қўярди, холос. Баъзан нимжон хотинини ўлардай савалаб, ўзининг уйига киритиб таш-

ларди-да, индамай ишини қилаверарди. Хотини ўласи бўлиб қолса ҳам, гинг демай, на эрига, на қайнонасига сўз қотмай, икир-чикирларини қилиб кетаверарди. Бийди момо унинг шу хусусиятини — эрига содиқлигини ёқтирарди.

Кичик келин тушгандан кейин у негадир яна ўша уқувсиз, ўзининг орзу-умидига зомин бўлган келин билан қолди. Кичик ўғлига эса ҳаётнинг ўртасидан жой қилиб берди. Уй ажралган билан қозон бир ерда қайнади, бир дастурхонда овқат ейилди, бир това-тошга нон ёпилди.

Кичик келин — ўзи орзу қилиб олган келини келишган, ширинсўз, хушмуомала чиқди. Бийди момонинг айтганини айтган, деганини деган қилиб бажарар, унинг ишидан бирон қусур топиш қийин, шундай бўлса ҳам номига унинг бундай эпчиллигини койиб қўярди. Кичик келин одобли, фаросатли, одамнинг ичига кириб кетай дерди. Бир оз керилиб юришга мойил бўлса ҳам, Бийди момонинг олдида ўл деса ўша заҳоти ўларди. Ҳаммага меҳрибон, одамнинг кўнглидан чиқадиган келин эди. Катта келин тушганидан бери унча бордикелдиси йўқ, қишлоқдошлари билан у бир ойда чиқишиб кетди, азалдан худди шу қишлоқда туғилгандай, ҳамма кичик келинни ёқтириб қолди. Катта келин эса ҳали ҳам хуркак, ўз соясидан чўчийгандек юрар, бу эса Бийди момонинг ғашини келтирарди. Ўғлига неча марта бунингни олиб бориб ташла отасиникига деса ҳам ўғил гапга кирмади. Изма-из туғилган болалардан кейин Бийди момо ҳам тақдирга тан берди. У «ҳамма умидим кенжа келиндан, Бухор полвоннинг давомчиларини шу тарбиялайди» дерди.

* * *

Бийди момонинг ўғилларини урушинг биринчи йилёқ бир пайтда олиб кетишганди. Келинлар энди Бийди момонинг қаромоғида қолди. Кенжа келин бу пайтда бу уйга тушганига энди бир йил бўлганди. Бошида онда сонда келиб турадиган хат кейин таққа тўхтади. Бир ой бурун эса унинг уйига Абдулла почтачи билан шўро котиби Панжи чўлоқ кириб келишди. Улар анчагача жим ўтиришди Гўё бу уйга нега келишганини ҳам эсларидан чиқаришгандек эди. Иккита келин ҳам печка ортида қулоқларини динг қилиб

туришарди. Бийди момо эса дастурхоннинг попутини ўйнаб, улардан гап кутиб турарди. Охири у чидолмади. Абдуллага қаҳрли кўзларини тикди. Абдулла унинг қарашидан довираб қолди.

— Момо, ўзи яхши юрибсизми? Оббо, сизей... — деди у титраб-қақшаб.

— Гапни чўзма! — ўша оҳангда деди Бийди момо — Нима бўлди?.

Абдулла ҳам ерга қаради. Қийналди.

— Каттангиздан қорахат келди .

Бийди момо сесканиб кетди-ю, лекин ўзини йўқотмади. Почтачи билан чўлоқ кириб келганда у намоз ўқиётган эди. Ўша пайтдаёқ булар беҳудага келмаганини сезган ва ўзини ҳар нарсага тайёр туришга ҳозирлаганди. Бу аёлмижозлар олдида ўзини йўқотиб қўймасликка — чидашга қарор қилганди. Катта келин, «вой», деб юборди-ю, деворга суяниб қолди Унинг ранги оқариб кетганди. Кичик келиннинг юзи қизариб, ҳеч кимдан яширмай, эркин нафас олди: юзида хурсандлик аломати ярқ этиб кетди.

— Вой, акажоним, — дея у овозига ясама тус бериб, йиғлаб юборди.

Бийди момо худди намоз ўқиётгандек, яна узоқ кўз юмиб турди. Йиғлаб юборган келинларига ўқрайиб қаради. Сўнг яна бардам, худди ҳеч нарса юз бермагандек, Абдулла сариққа тикилди. Иккови ҳам бошини эгиб ўтирарди. «Йўқ, бу ерда яна бошқа сир ҳам бор, агар фақат шу гап бўлса, сариқнинг ўзи ҳам келтириб бераверарди. Чўлоқ, бу ерда нима қилиб юрибди?»

— Шуми? Йўқ, сенлар яна бир нарсани яширяпсилар. Айтинглар, менга ҳеч нарса қилмайди... Мендан яширсаларнинг тириклай ўлдирасилар... гапир, гапир!..

Абдулла сариқ гапирайми декандек Панжи чўлоққа қаради. Панжи чўлоқ бошини эгганча ўтирарди.

Бийди момо бўғзидаги куйикни зўрға ютди. Ўзини йўқотиб қўйишдан қўрққандек, бир қўлига суяниб, Абдулла сариққа яна еб қўйгудек қаради:

— Вой, чурра-ей, вой чурра-ей, отанг сипочилик қилмаган, энанг сипочилик қилмаган, шўрликлар бир парча нонга зор бўб, бир иштонни алмаштириб кийиб юришар-ди... Сенга ким қўйибди сипогарчиликни, чурра..! Айтавермайсанми тўғрисини?!

Кичик келин йиғлашдан тўхтаб, уларга қулоқ сол-

ди. Панжи чўлоқ оғринди. Ҳатта шўро идорасида ҳам унга Панжи Турдиевич деб муомала қилишса-ю, унинг қўл остидаги бир исқирт кампир унинг нозик касалини эслатиб, ҳақорат қилиб ўтирса... Бошқа пайт бўлганда у кенглик қилган бўларди. Бироқ, ҳозир у ўзини хўрланган ва ҳақоратланган, деб ҳисоблади. Бунинг учун ўзининг ким эканини эслатиб, аламини олмақчи бўлди.

— Бўлмаса, момо.. кўпга келган тўй экан... азани иккита қилинг. Кичигингиздан олти ой олдин қорахат келган экан. Абдулла ака сизга беришга қўрқиб юрган экан..

Кичик келин ўкириб, ўзини ерга ташлади. Печка орқасидан катта келин ҳўнгиллай бошлади.

— Ташқарига чиқинглар! — ўшқирди Бийди момо — Чик, кўзимга кўринма! Кимларнинг олдида йиғлаясанлар?! Шу нокасларга кўрсатиб йиғлаясанларми, чиқинглар, икковларинг ҳам чик, чик!.. Куйдиргилар... вой... шўрпешонам!..

Икки келин ҳам унга биринчи марта қулоқ солишмади: ўкириб йиғлай бошладилар.

— Вой, шунқорим-а! — бақириб, ўзини ерга ура бошлади кичик келин. — Вой, бургутим-а, арслоним-ай, арслонгинам-ай... Мени ташлаб кетдингми-я, мени кимга қолдириб кетдинг-а, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди, арслоним-эй!..

Бийди момо бошқа ҳеч нарса демади. Панжи чўлоқ фотиҳага юз тортди. Бийди момо уларнинг далдасига ҳам, чиқиб кетаётиб айтган гуноҳқорона «Момо, бизда нима айб, катталар бориб айтинлар, яхши бўлади, дейишганди» деб минғирлашганларига ҳам, келинларнинг йиғисига ҳам эътибор бермади. Бир нуқтага тикилиб ўтираверди. «Уларнинг олдида манави шаллақиларга ўхшаб айюҳаннос солмаганим яхши бўлди... бировга сиртингни берма, деб ўргатарди Бухор полвон. Ҳа, бечора Бухор полвон, шундай ўргатарди. Э, Бухор повон, энди мана иккимиз ҳам бечора бўлдик. Сенинг орзунгни амалга оширолмадим, мендан рози бўларсан. Қўлимдан келганини қилдим. Мана энди сенинг Айиқ авлодингга ҳам чек қўйилди, Пешонада ёзилгани шу экан, Бухор полвон».

...Эргасига Бийди момо икки ўғлига аза очди. Жаноза ўқитиб, қора кийди. Шундан кейин у қишлоқ-

да бошқа ишларга аралашмай қўйди. Кун бўйи уйи-да, бир бурчақда, ўғилларининг кийимларини титиб, алаким биландир гаплашиб ўтирадиган ва одамларга бегонасираб қарайдиган, одамлардан хавфландиган ва уларга адоват билан тикиладиган одат чиқарди.

VIII

Қиш чиллага киргач бекорчиликдан зериккан, Нормат ҳаётининг Келдиёр сўпи билан туташ қисмига гўнг таший бошлади. У дарадаги воқеадан кейин ўзини анча олдириб қўйган, юзидаги заҳиллик яна ҳам ортганди. Анзират тушгача унга ёрдам берди, сўнг уй йиғиштиришга тушди.

Тушдан кейин Анзиратнинг олдига Шариф чавандознинг хотини Турсуной гуж-гуж чиқди. Анзират меҳмонхонада чанг босиб ётган келинлик кўрпаларини ағдар-тўнтар қилиб, уй кўтармоқда эди.

— Келин, — деди Турсуной меҳмонхонага бурни узун бошини суқиб. — Нима ташвиш қиялпсиз? Вой-бўй, кўчаялпсизларми?..

— Қуриб кетсин, куя еб кетяпти буларни, — деб зорланди Анзират. — Индамай десанг, кўзнинг нури синган, индасангиз, кўриб турибсиз. Уф... чарчаб қолдим...

— Роҳат қиз кўрибди, юринг, аёллар йиғини бўлаётган эмиш.

— Вой, қиз эканми? — Анзират ўтириб қолди-да, суюнганидан чапак чалиб юборди. — Орзусига етибди-да. Бечора ҳаммаси ўғил, деб куйиниб юарди.

— Юринг, бугун чақирган экан, — деди Турсуной гуж-гуж, қат-қат кўрпаларга ҳасад билан кўз югуртирар экан.

— Ҳозир мана бу дардисарларди йиғиб олай. — Анзират кўрпаларнинг орасига куядори сепди. Хонани ачимсиқ ҳид тутиб кетди. Анзират кўрпаларни буклаб жойига қайтиб йиға бошлади. Қуроқли кўрпалар офир эди. Тезда у ҳансираб қолди. Турсуной гуж-гуж ичкарига кириб, бир бўҳчанинг устига ўтирди-да, Анзиратга қараб ўзи ҳам уфлаб қўйди.

— Муслим эри ўлганини эшитгандан бери қадами-ни суюқ оляпти эмиш, — деди у яхшилаб ўтириб

олгач. — Ойхол айтди. Эркак ўтса, изидан термилиб қолармиш.

— Унгаям қийин-да, — деди Анзират Бийди момонинг кичик келини ҳақида аввал ҳам шунга ўхшаш гапларни эшитганини эслаб, кўнгли гаш тортди. — Бир йил ҳам келин бўп яшагани йўқ, шўрлик.

— Бийди момонинг ўзи ҳам буни билса керак, — гумон қилди Турсуной гуж-гуж. — Ўзиникини яшириш учун бошқаларни йўқ жойдаги айбни бетига айтиб, қошиб олаётганмиш.

Анзират Бийди момонинг Турсуной гуж-гужни ўшакчилиги учун ёқтирмаслигини ва ҳамиша уни мулзам қилиб юришини, биларди. Бийди момо бор даврада Турсуной гуж-гуж ўтиролмасди. Турсуной гуж-гуж заҳил— қизгиш юзли, узун бурун, кўп гапиришидан лаби доимо тупукланиб юрадиган бу аёлга миш-миш сув ўрнида эди. Қишлоқда ва кўшни қишлоқларда нима ҳодиса юз бергани, ким хотин қўйган, ким хотин устига хотин олган, кимнинг қизи ким билан кулишиб турган, кимни эри урган, ҳаммасини шу аёлдан билиб олиш мумкин эди. Хотини Шариф чавандознинг акси эди. Шу сабабли уни доим пешонаси шишган ёки моматалоқ бўлган, яъни эрининг жаҳдининг асоратларини кўриш мумкин эди.

— Бийди момо ҳам қариди. Олдинлари жуда одил эди. Энди ўзимники тўғри дейди, ўзиникини зўрлаб ўтказди. — Турсуной гуж-гуж гап мавзусини бошқа мавзу билан улаш учун бидирлай бошлади.

— Аммамга ҳам қийин, — ёнини олди Анзират кўрпаларни тахлар экан. — Бирдан икки ўғли... туф-туф, худо кўрсатмасин. Бу дунёда ёлғиз шуларни деб, яшаб юрибди. Энди нимаям қилсин, ўзини урарга чў тополмай юрибди. Келинларигаям ишонмайди. Шунинг учун ичини ит тирнаб ётибди. Ўх-ўх-ў...хў...ў...ў...ў!..

Анзират гапини тугатмасдан бошини ушлаб ўтириб қолди, бир қўли билан оғзини ушлади.

— Вой, келин! — Турсуной унинг олдига келди. — Нима бўлди сизга?! Вой, ўлмасам...

— Ў...ў...ў!.. — Анзират зўриққанидан кўзларидан ёш чиқиб кетди. Ҳеч нарса демай, югуриб айвонга чиқди-да, бир бурчакка бориб, «ў-ў-ўхў», деганча шариллатиб қайд қилди. Изидан югуриб чиққан Турсуной гуж-гуж унинг бошини икки қўллаб ушлади.

— Вой, ўлмасам, бу нимаси?! — унинг юзига чўчин-қираб назар ташлади Турсуной.

— Ий... ис... — деди Анзират. — Ис кўнглимни кўтарди. Бошим айланиб кетди.

— Келин?.. Келин, бу нима деганингиз? Бошингиз айланди?!

У Жанфил табибга ўхшаб, Анзиратнинг қорнига косовдай қўлларини жўнатди ва худди бир нарса топмоқчидек, ҳаммаёғини ушлаб чиқди.

— Ие...ҳмммм... қани, уйга кирилинг-чи... Вой, мен ўлай, бўйингизда бор-ку, юринг... юринг... ётинг.

Анзират зўрға ўрнидан турди. Атрофида гирдика-палак бўлаётган Турсунойнинг гапларини деярли эшитмади. Эшитса ҳам нима деяётганини тушунмади... У Турсуной гуж-гужнинг ёрдами билан зўрға ўрнидан турди-да, печкали хонага кирди.

— Қатик борма, қатик ичинг, — деди Турсуной гуж-гуж. Уни ётқизиб, қорнини яна секин пайпаслаб кўрар экан, бирдан қўлини тортиб олди-ю, Анзиратнинг юзига қараб, бирпас безрайиб қолди. Сўнг югуриб катта кадидан ёғоч косага қатик солиб келиб, Анзиратга ичирди.

— Ичинг, босади, ичинг, — деди у парвона бўлиб. — Қачондан бери шундай бўлаяпти?

Анзират ҳолсиз ва яна айниётган кўнглини босиш учун беихтиёр жавоб қайтаради:

— Бир ойча бўлиб қолди, — шундай деб яна ўхчиди.

— Бир ой? — Турсунойнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Анзиратни энди кўраётгандек, анграйиб тикилиб қолди. Кейин унга қатик ичирди. Ўрин солиб берди-да, унинг кўзини юмиб, мадорсиз ётганини бирпас кузатиб, лип этиб ташқарига чиқди. Айвонга чиқиб, нима қилишини билмай, тараддулланиб турди, сўнг қишлоқнинг нариги чеккасига қараб шошиб жўнади. Тез юрганидан икки марта қоқилиб кетаёзди. Унинг юзида қандайдир ташвиш билан бирга безовталиқ акс этмоқда эди. У ичида гап ётмайдиган аёл эди. Шу сабабли у ўзи олдин гувоҳи бўлган воқеани кимгадир тезроқ айтиб ёрилгиси келарди. Унинг бундан бошқа нияти ҳам йўқ эди.

— Турсуной бойбича, мунча тиржаясиз, отангиз тирилик келдим-а? — деди йўлда учрашиб, тўқнашиб

кетаёзган Аляр чол. — Сал кўзга қараб юрсангиз-чи, тилла топгандай ҳовлиқмай.

— Вой, тоға, кўрмай қопман, — деди Турсуной ишшайиб. — Лекин тилла топганданам каттароқ нарса бор. Ҳали эшитасиз.

Аляр чол унинг гапига ҳайрон бўлиб, тўхтаб изидан қараб турди: «Сочингдан осилгур, бу ҳовлиқма, яна нима машмаша топди? — ўйлади чол. — Бийдиникига бораяппа? Ҳа, Бийдиникига. Нима бало? Бийдининг бирон боласидан хат кеп, ўлгани ўтрик чиқдимикин?! Шундайга ўхшайди, бу тўқалакни Шарип қандай қилиб хотин қип юрибди экан, нақ тоғ эчкисининг ўзи-я!»

Аляр чол офилхона эшиги олдида катта ёғоч куракка суянганча уни кузатиб турарди. «Бийди қурғур чўкиб қолди-да! — ўйлар эди у. — Эҳ, шундай кампир икки ойда чўпдай бўлиб қолди-я? Худди тутдай тўкилди!» Аляр чол чуқур хўрсинди-да, соқолини қувлик билан силаб қўйди. У Бийди момонинг уйига кириб кетганини, бошига йўл-йўл желак ташлаб, Турсуной гуж-гуж билан ўзига қараб келаётганини ва унга етмасдан, сал наридан бурилиб, Норматникига қараб ўрлаганини кўриб турарди. Аляр чол ўрнидан туриб, офилхонанинг устига чиқди. У Бийди момони бунақа тез юрганини кўрмаганди. Чолнинг қишлоқдаги қизиқ бир воқеадан қуруқ қолгиси келмаётганди. Иккала аёл Норматнинг уйига кириб, анча йўқ бўп кетишганини, уйга кириб чиққан Бийди момонинг тиззасига уриб, бақириб-чақираётганини, унинг бақиршига одамлар тўпланаётганини кўриб турарди. Қулоғи оғир эди, эшитмади. Лекин юраги ёмон бир нарсани сезгандай, ғаш тортди. У Бийди момонинг ҳаёт* ўртасида чўлоқланиб гўнг ташиб юрган Норматнинг олдига бориб, нималардир деб, ер тепиниб, ўтириб олганига, юзига кўрсаткич бармоғини тираб, ер муштлаётганига қараб турарди. Норматни уйига томон етаклаб жўнаганини, уйига кириб кетган Нормат Анзиратнинг сочидан тортиб айвонга чиқарганини, буралиб тепаётганини кўриб турарди. Ҳаммасини кўрарди-ю, ҳеч нарсага тушунолмасди. «Булар ақлдан озибди, — деб ўйларди чол. — Анови туёғи йўқ, шайтондинг урғочиси бекорга югур-

* Ҳаёт (шева) — томорқа, боғ, экинзор.

гилаб қолмаган экан-да...» Чол оқсоқлана-оқсоқлана одамлар йиғила бошлаган Норматнинг уйига қараб жўнади. Жанжалга йиғилганларнинг аксарияти болалар ва аёллар эди. Аляр чол қулоғини динг қип бораверди. «Одамлар кўп бекор қолса, тез-тез шундай ақлдан озиб туришади, — деб гўлдирадди чол. — Бу лўлилар яна бир ўйинни бошлашди». Чол Норматни кига етиб келганда томошабинлар давраси анча кенгайиб қолганди. Нормат ерда лойга ва қонга беланиб ётган Анзиратни тўғри келган ерига тепарди.

Аляр чол аввалига ҳеч нарсага тушунмади, тушунгач, юраги дириллаб кетди.

Нормат кўринишидан ҳам, ҳаракатидан ҳам ақлдан озганди. Унинг қўз косалари катталашиб, юзи қорая бошлаган эди. Кўзлари қонга тўлганди.

У ерда тупроқ ялаб ётган Анзиратнинг ёқасидан ушлаб, лип этиб кўтарди-да, қўлига сочини ўраб, нафрат ва жирканиш билан сўради:

— У ким?! Ким, қанжиқ?! Айтмасанг, ҳозир бурда-бурда қиламан.

Унинг товуши хириллаб, бўғилиб чиқарди. Анзират ҳолсизгина кўзларини юмиб олди.

— Айтмайди, бузуқлик қилишга қилиб, энди тилини қисиб ўтиради... қаранглар... вой, шарманда, вой... Бутун қишлоқни шарманда қилди.

— Ким эди? Ким у нокас?! Ҳозир чопиб ташлайман! — деди Нормат унинг бўйни аралаш қамчи соларкан.

— Ундан гап сўрагунча ўлдир, — деб бақирди Бийди момо дағ-дағ титраб. — Қишлоғимиз устидан нега кулпат аримай қолди десам, гап буёқда экан-да. Ҳой, одамлар, урушга ҳам мана шундайлар сабаб бўлади, мана шундайларнинг дастидан уруш келиб чиқади. Болаларимиз қон тўқади, бу эса бузуқлик қип юради. Тошбўрон қилинглари уни. Қорнида бола бўлгунча қишлоғимизни булғаб юрган. Яна эри билан индамай яшай берган, билмайди деб ўйлаган...

— Вой, ўлай! — деб юборди Қудурат кампир. — Писмиғ-ей, ҳали мен бу билан олди-берди қип юрипман, мениям ҳаром қипти-да. Тфу-тфу... ер ютгур!..

— Бизнинг ҳаммамизни гуноҳга ботирган, ҳаммамизни хорам қилган... — Унинг гапидан янаям дадилланиб шанғиллама Бийди момо.

— Олдинлари тошбўрон қиларди бундайларди!
— Буни ҳам тошбўрон қилиш керак! Уруғи кўпай-
масдан тошбўрон қилиш керак...

— Шундайларди деб бир куни ҳаммамизни қора
ер ютади...

— Охир замоннинг хотинлари-да!..

Нормат Анзиратнинг сочидан бураб офилхонага суд-
раб жўнади.

— Осаман, агар айтмасанг осаман!..

У офилхонанинг равига бир қўллаб чилвир боғла-
ди-да, сиртмоқ қила бошлади.

— Ақлингни ема, Нормат! — югуриб бориб, қўли-
ни ушлади Аляр чол. — Эсингди йиғ!..

— Нарин туринг! — унга ўшқирди Нормат вазаб
билан, — Аралашманг...

Аляр чол сиртмоқни икки қўллаб маҳкам ушлаб
олди.

— Болаларингни тирик етим қилмоқчимисан?! Па-
дарлағнати...

— Кетинг! — итариб юборди Нормат. — Онаси шу
бўлса болалариданам кечдим.

— Унда мени ос... — Унинг қўлига осилиб олди
Аляр чол. — Мени ос, эртага одамлар у ерда Аляр
чол ҳам бор эди деб юришмасин... Мени ос...

— Ҳой, эчкисоқол, — унга қараб бақирди Бийди
момо хириллоқ товушда — Ақлинг етмаган нарсага
аралашиб нима қиласан? Ундан кўра майиб кампи-
ринг-ни тўсиб кел! Буни тошбўрон қилиш керак! Қиш-
лоқни саситди.

Қудурат кампир Бийди момонинг гапидан дадилла-
ниб, қор орасини титкилаб каттагина тошни Анзират-
га қаратиб отди. Тош Анзиратнинг қаншарига тегди-
да, бирон из қолдирмай сирғалиб тушди.

— Ким тош отса савоб қилган бўлади, — жазава-
ланди. Бийди момо ерда ётган қор уюмини чангаллаб
тўдаларкан, қалт-қалт титраётган қўллари орасидан қор
эзвиланиб тушиб кетди. Бундан асабийлашиб кўпроқ
қорни тўдалай бошлади. Муштдай қорни бир амаллаб
отди. Қор тегмай ўтиб кетди. Яна кимдир ҳўл кесак
отди.

— Осаман! — бақирди Нормат Анзиратнинг сочи-
дан тортиб турғизиб. — Ўлдираман сен энағарди .

У Анзиратнинг сочини дор қилиб, қўллари қалт-

қалт титраб бўйнига ўрай бошлади, қўллари қалтираганидан сочни ҳеч ўраб ололмас, бундан баттар қаҳри қўзиб, Анзиратнинг бошини силкиб-силкиб ташлаётган эди.

— Вой, осиб қўяди! — бақирди бир аёл олдинга югуриб чиққанча. — Тентак бўп қопсизлар. Нима қилаётганларингни биласанларми?

Аёл югуриб бориб, Норматнинг қўлидан Анзиратнинг сочини силкиб тортди. У Анзират тенги, сарғиш озғин, юзидан касалмаңдлиги билиниб турган аёл эди

— Қоч, Ханипа! — хириллади Нормат. — Қоч, йўқса икки путингди орасига пичоқ соламан.

Ханифа унинг қўлига осилиб олди-да

— Мени ўлдир! Ўлдир, бўлақол! — Шаллақилик қила бошлади у. — Бўлақол, ўлдир, мен туғмасни ўлдир, етти пушти куйиб кетган мен туғмасни ўлдир, буни ўлдирсанг, анави қорақўзларинг тирик етим бўлади Ё, уларам, бузуқликдан орттирилганми? А?!

Нормат сесканиб, унга қаради-ю, бир дам туриб, қолди. Кейин яна аввалги ҳолатига қайтиб:

— Йўқол! — деб ўшқирди қутургандек талвасага тушиб. — Мени тириклай ўлдирди, ўлдирди мени!... — У қаҳр билан Анзиратни бўғишга тушди. Лекин унинг қўлларига ёпишиб олган Ханифа дод солди.

— Қутурган бўлсанг, мени ўлдир. — Ханифа унинг қўлига тобора оғирини сола бошлади. — Агар шу бугун одам ўлдираман деб қасам ичган бўлсанг, мени ўлдир!

У Норматнинг қўлини Анзиратнинг сочидан бўша-тиб олгач, ўзини Анзиратнинг устига ташлади.

— Аввал мени ўлдир, кейин уни ўлдираман!

Йиғилганлар ичидан яна кимдир, «Етар энди», деди кўрқа-писа. Нима гаплигига ҳали ҳам тушунмай ўтирган Маҳамади кал хотинининг ботирлигидан ўзига келиб, бориб, Норматнинг қўлидан ушлади, қамчини силтаб тортиб олиб, бир чеккага улоқтирди.

— Эшитганлар нима дейди? — деди у чучук тилда. — Чоржетим ўзи билан ўзи қирилишиб ётибди, демайдим! Нима, жонларинг ортиқча бўп қолдимиз?

Яна икки келинчак даврадан чиқиб ҳушидан кетган Анзиратни қучоқлаб турғизди-да, суяб уйга кирита бошлади.

Уларнинг ҳаракатидан Бийди момо эсанкираб қолди, яна зуғумга ўтди:

— Нима, шерикмисилар бунга? Нормат уни ўлдир!

Лекин ҳеч ким унинг айтганини қилмади. Нормат бир силкиниб, Маҳамади чўпоннинг қўлидан чиқди-да, келинларнинг олдини тўсмоқчи бўлди. Бироқ Маҳамади кал яна уни маҳкам кучоқлаб олди.

— Уят бўлади, тентак! — деди у кучаниб. — Хотиннинг бузуқ бўса кўчага чиқиб бақирасанми?

— Нима бўляпти бу ерда? — товуш келди Норматнинг орқасидан.

Нормат товушни таниб, ижирғаниб қўйди.

— Нима тўполон, Бийди момо? — деб сўради яна Шариф чавандоз — Нега ҳаммани тўдалаб олиб, қий-чув қилиб ўтирипсизлар?

— Ўлмабсан-да, чавандоз, — деди Бийди момо унга масхараомуз тикилиб. — Қачондан бери шундай савол бериб, жавоб оладиган бўлдинг?

— Айғоқилик қилманг, — деди Шариф чавандоз таҳдид билан. — Уни биров босиб ётганини кўзингиз билан кўрдингизми? Йўқ?! Унда нега қий-чув қиляпсизлар? — Сўнг Норматга қаради. — Ҳа, Норматбой, сизам кўрдингизми, силар-чи? Сизлар кўрганмисизлар, бойбичалар?..

— Йўқ!

— Кўрмаганмиз.

— Ким пойлаб турибди бузуқини?! Бузуқига қоравулмизми?

— Ҳеч ким кўрмаган?! Вой, лўлилар-ей, йўқ нарсага шунча ғовғами?! Йўқол ҳамманг уй-уйингга!

Безрайиб қолган Норматга ҳам ҳамма эшитсин деб дўқ урди.

— Яна уруш кўрган одам эмиш!.. Бор, уйингга кир, хотинларнинг ботири.

— Кирмайди, — Норматнинг олдини тўсди Бийди момо. — Бу ҳаром уйга кирмайди. Қачон бу бузуқи бу ердан кетади, ана ўшанда... шунда киради. Юр, буларнинг ҳаммасининг гапи бирга ўхшайди. Юр, сенга ўзим жой бераман, бу ҳаром уйда энди сениям бирон фалокат босади. Ўзингни хор қима...

Нормат бир Шариф чавандозга, бир Бийди момога қаради-да, анграйиб тургач, Бийди момонинг изидан судралиб жўнади.

Улар кетгандан сўнг йиғилганлар тарқала бошлади. Фақат бир-икки аёл Анзиратнинг изидан кириб кетди. Шариф чавандоз эса молхонага суяб қўйилган курракни олди-да, ўчоқ бошида айланиб, унинг кўзига кўринмаслик учун икки пақирни олиб, дарёга қараб зиппилаб кетаётган хотинининг изидан кетди.

IX

У эрининг жаҳли чиққанини жуда кам кўрганди. Нормат босиқ, ҳар қандай вазиятда, ўзини тута оладиган, лекин феъли келса, отасини ҳам аямайдиган одам эди. У эрининг орияти келганини фақат бир марта, урушдан олдин, Қотнинг устида, беда ўримида кўрганди. У пайтлари Холмат эндигина юрадиган бўлган, Анзиратнинг ташвиши кўпайган кунлар эди. Холмат сал кўздан пана бўлиши билан ариққа ёки ўрага тушиб кетган, ё бўлмаса ўчоқ бошида кул титиб турган бўларди. Бу ташвишларининг устига қишлоқда яна бир ташвиш — беда ўрими бошланганди. Бир куни эрталаб Нормат полвон уни эргаштириб Қотнинг устига, беда ўримига олиб чиқди. Холматга катта рўмолдан чайла қилиб беришди. Эр-хотин бири чалғида ўрди, иккинчиси боғлади. Тушга яқин Анзират чой дамлагани булоқ бошига кетганда, узоқдан эрининг шўро раиси — бўз отли Мирзақул билан нимадир тортишаётганига кўзи тушди. Мирзақулнинг қаттиқ-қаттиқ гапларини эшитиб, ажабланиб қараб қўйди. Нормат полвон эса индамай беда ўрар, афтидан, у гаплашишни истамаётган эди. Ўчоққа овора бўлган Анзират кимнингдир чинқириб юборганидан чўчиб, ўтирилди-ю, эрининг чалғи дастасини сермаганини, Мирзақул от устидан учиб тушганини кўрди. У саросималик билан эрига қараб югурди. Югуриб борганда Мирзақул индамай отини етаклаб кетаётган, эри эса қайтадан ўримга тушиб кетганди. У эрининг олдига бориб юзига тикилди: эрининг юзи ғазабдан қип-қизариб кетган, чалғини зарб билан силтади.

— Нима бўлди?!

Нормат унга ғазаб билан қаради.

— Ҳеч нарса?! Бор, ишингни қил?!

У эрининг авзойи бузуқлигини кўриб, индамай булоқ бошига қайтди. Мирзақулни нима учун урганани

эри кейин ҳам айтмади. Анзират фақат бир нарса-ни — унинг беҳуда аччиғи келмаганини биларди. Бу воқеанинг тагига анча йиллардан кейин — Нормат урушга кетган йили Мирзақулнинг ўзидан эшитди. Қишлоқ хотинлари билан ўримдан қайтаётганда Мирзақул унинг олдига келиб, суқ ва писанда билан тикилди:

— Эрингдан хат келяптима?

У, афтидан, Нормат полвоннинг урушга кетганидан, хат келмаётганидан хурсанд эди. Юзида намо-йишкорона зафар ифодаси бор, буни қип-қизил юзи ниқоблаб турса ҳам, лекин, кўзлари ошкор этиб турарди.

— Давлатнинг бедаси учун хотинингни солиқ қилиб берасанми, деганимда ўлдириб қўезганди, бошимни олиб қочмасам, бўйнимни узиб ташларди, қони суюк, сенсиз қандай чидаяпти экан?!

Анзиратга эри ҳақида ҳақорат оҳангида гапириш ёқмади. Эрини соғинган, уни қўмсар, шу сабабли эри ҳақидаги ҳар бир гап унинг хўрлигини келтирар эди.

— Ҳов, Мирзақул, — деди хотинларнинг олдини тўсганидан ғаш келган Қудурат кампир. — Кўзингга қара, бўлмаса, каллангданам ажраласан. Нега йўл тўсан?!

Хотинлар пиқ-пиқ кулиб, нари кетишди-ю, бирдан хахолаб кулиб юборишди.

Анзират эри ўзининг шаънини ҳимоя қиламан деб Мирзақулни урганидан ўша пайт кўнгли тоғдек кўтаришган ва эридан қанчалик ғурурланган бўлса, энди шунчалик қўрқар эди. Мирзақул қулфсиз гап қилган, аччиқ устида шундай деган. Унинг тайини йўқ одам эканини Нормат ҳам биларди. Билиб туриб, қандайдир хотинмижоз эркакнинг ўзини ҳақоратлашини истамаганди. Оддий, ҳар куни содир бўлиши мумкин бўлган бир тийиқсиз тили туфайли Нормат шунчалик қилди, бир кишини ўлдириб қўйишига сал қолди. Анзират қилган гуноҳ эса... Йўқ! Худонинг ўзи асрсин! Ҳали ҳам Шариф чавандоз чалғитди. Унинг ўлими аниқ эди.

Ҳаммаси Нормат полвон урушга кетганига бир йил ўтгандан кейин бошланди. Холматни уйга қўйиб, кун бўйи колхозчилар билан бирга ўроқ ўргали, бошоқ тергали, қўш ҳайдагали, буғдой янчгани борар, улар

эркакларнинг ишларини қила бошлаган, эркаклар эса қишлоқда саноклигина қолган эди. Қолганлари қари-қартанглар, майиблар ва болалар эди.

У кун бўйи тиним билмасди-ю, бешикдаги қизчаси ва Холматнинг очликдан кичрайиб бораётган гавдасига, очликнинг даҳшатли, талвасали қадамига қарши туrolмасди. Ҳамма нарса тўзиб бўлган, иккита сигирнинг битгасини колхоз олиб кетди, иккинчисини илон чақиб, шишиб ўлди. Улар бор-йўғи колхоздан бериладиган бир ҳовуч арпа уни-ю учта ориқ эчкининг сутига қараб қолишган эди. Анзират ишлар, эчкиларга ўт олиб келар, ёзда молхона сувар, ўтин ғамлар, қишда ўтин терар, молхона курар, баҳорда ҳам ўз ерида, ҳам колхоз учун қўш ҳайдар эди. Ҳаммасига улгурар, улгуриши керак эди. Кечаси эса ҳам эрини қумсаб, ҳам чарчоқдан толиққан вужуди қалтираб, танасини совуқ кўрпанинг ичига ночоргина тиқиб йиғлар, кейин ёстиғини ҳўл қилиб, ухлаб қолар, эрталаб яна шу ташвишлар билан югурар эди.

Бу йиғилар аста-секин уни чарчатди. Энди бу машаққатлар олдида енгила бошлади. Одамларга қўшилмай қўйди. Холмат билан икки яшар Ҳожарни урадиган, бекордан-бекорга жаврайдиган одат чиқарди. Қарғишни ўрганди. Шанғи бўлиб қолди. Бу ҳолатлар унинг сулув чеҳрасига мос келмасди; ўзи ҳам, асаблари ҳам чарчаган, шу вақтгача фақат ўз иши, аёллик ташвишлари билан юрган, шундан бошқасини кўрмаган, бошқасининг ташвишини тортмаган аёлнинг бошига бирданига иккита вазифа тушган: у энди ҳам эркак, ҳам аёл бўлиб яшаши керак эди. У яна дунёда энг оғир юмушни бажариши — кутиши керак эди. У ҳаммасидан ҳам шу азобга тоқат қилолмасди. Ўзига тўқ оилада — етти акаси ва обрўли ота қарамоғида ташвиш нима билмай ўсган Анзиратни бу вазифалар ҳолдан тойдириб, довдиратиб қўйган эди. Уруш бошланганининг учинчи йили айниқса унга оғир бўлди. Унинг иккита акасидан қорахат келди. Онаси бу қайғуни кўтаролмади. У ҳам йиғлайдиган одат чиқарди. Ҳамма ишни қилиб, болаларни жойига ётқизарди-да, туни билан йиғлаб чиқарди. Бутун вужуди ўт бўлиб ёнар, қони томирдан тошиб чиққудай бўлиб, аъзои бадани таранглашар, вужудида қўмсаш... ниманидир қўмсаш туйғусини сезарди. Бу қўмсаш баъзи кунлари ақддан оз-

дирадиган даражада асабий қилиб қўяр, авж олар, тўғри унинг юрагини, бутун танини кемирарди. У эр-как қучоғини кўрмаганига ҳам уч йил бўлганди... Ўша йилнинг охирига бориб, у кўп нарсага чидамсизлик қила бошлади. Энг катта чидамсизлиги эса кейин со-дир бўлди. Ўша йили у ўша эридан чалғи еган Мирза-қул билан ўзи билмаган ҳолда ўралашиб қолди. Мир-зақул гаргар билан Анзиратнинг узоқ қариндошлиги ҳам бор эди. Бироқ бу қариндошлик алақачон узил-ган, борди-келди қилишмасди. Урушдан олдин Анзи-рат уни фақат икки марта: бир марта тўйда, иккинчи марта Нормат билан Қот устида жанжалда кўрганди. Барваста, келишган, юзидан ғазаб ёғиб турадиган, аммо аёлларни ўзига чорлайдиган нимадир, балким, юзидан ёғилиб турган ҳирс ва сурбетликдир, бор эди. Ана шу узоқ қариндоши унга алоҳида эътибор бера бошла-гандан кейин Анзиратта кун чиқди. Аввалига унинг эътибори эриш туюлди, балким эриниинг чалғиси учун мени бирон шармисор қилмоқчидир, деб ўйлади. Ле-кин Мирзақулнинг авзоида ҳеч бир ёмон ният сезил-масди. Раис кўп нарсада унга қайишадиган, алоҳида муомала қиладиган бўлди. Аста-секин унга бу муома-лалар беғараз туюла бошлади. Унинг ёрдамини бажо-ну дил қабул қиладиган бўлди. У баъзида Анзиратни-кига ҳозир тиллага ҳам топиб бўлмайдиган оппоқ буғ-дой уни олиб келар, бунинг учун ҳақ ҳам сўрамас, «қийналиб кетибсан, ола қол, болаларинг одам бўлса, менинг ҳам ҳожатимни чиқаришар», деб жўнаб ке-тарди. Бу муносабатга ҳайрон қолмаса ҳам бўларди; бу ёрдамларни қариндошчиликка олиб бориб тақаш мумкин эди. Буни Анзират беғараз ёрдам, деб ўйлар, унинг олдида ўзини тобора қарздор ҳис қилиб борар-ди. Унинг қандай қилиб, қўнглини олишни билмасди. Раиснинг унга қайишиши, айниқса, Нормат полвондан қорахат келгандан кейин кўпайди. Энди унинг баҳо-наси кўп эди: «Фронтвик оилага ёрдам», «Кўнгли яримта, қўнглини олиш керак», ва ҳоказо, ва ҳоказо. Анзират булар учун фақат Мирзақулдан миннатдор бўларди. Унинг номига дуолар ўқир, уни ҳамма эр-каклардан ва қариндошларидан яқин тутарди.

Ўтган йили қиш жуда оғир келди. Қиш билан қўши-либ Нормат полвондан қорахат келди. Ноябрьнинг охи-рида бошланган қиш мартнинг охиригача забтига олди.

Кунлар аёзли, чўл томондан изғиринли шамол эсарди. Анзиратнинг йиққан ўтини февралнинг ўрталарида тугаб қолди. Буғдой эса... Улар кейинги ҳафтадан бошлаб, арпа нон ейишаётган, арпанинг ҳам таги кўришиб қолган эди. Уруш улар ишониб ва умид қилиб ўтирган ёлғиз сигирларини ҳам олиб кетгач, арпа нондан бўлак илинжлари қолмади. Арпа нон ични суриб кетар, егани юқмас, Холмат билан Ҳожар тез-тез, очқаяпмиз, опа, очқаяпмиз, деб турар, Анзират уларнинг қоринларини тўйғизишга қурби етмас эди. Арпа ҳам тугагач, улар ёлғиз колхозга умид боғлаб қолдилар.

Мартнинг бошларида Ҳожар тўсатдан иситмалаб ётиб қолди-ю, Анзиратни кўрқитиб юборди. Ҳожарнинг аҳволи оғир эди: қаттиқ шамоллаган, устига-устак, қорда оёқ яланг юраман, деб ўзини совуққа олдирган эди. Анзират ўтин тиланиб уйма-уй югурар, уйлари совуқ, зах, устидан чакка ўтиб, кўлмак бўлиб қолган, синган деразанинг бир четидан ҳувиллаб изғирин кирар, қишнинг охири кўринмасди. Қишлоқдошларнинг ҳам ўтини ўзига етмасди. Эркаклар етишмас, эркаклари борлари ҳам ўтин қиладиган эркаклар эмас, ўзларини зўрға амалларди. Ҳожарга иссиқ овқат зарур, лекин ёғ ҳам, гўшт ҳам қиш бўйи тугаган, фақат аталагина кунига яради.

— Товуқ шўрва ичирсанг, мадорга киради, иссиқни ўзи қувади, — деди уни кўрган Ўрол табиб. — Бу туришда айрилиб қоласан...

Товуқ гўшт эса фалон пул эди. Ўнта товуқнинг пулига бир сигир сотиб олса бўларди. Анзиратда эса пулнинг ўзи ҳам йўқ, ҳаммасини урушнинг бошидаёқ Норматга олиб бориб топширганди. Уйларида егулик нарсани топиш қийин, сотишга эса... ким ҳам сути қуриб қолган эчкига товуқни алмаштирарди? Эчкини сотай деса, ким ҳам эчкини Бошқорбоғга олиб бориб берарди?! У отлиққа икки кунлик йўл. Пиёдага эса...

Анзират Ҳожарнинг бошида туни билан ухламай ўтириб чиқар, унинг алаҳсираб, оғриқ аралаш ҳушига келолмай ётишига қараб, ўт бўлиб ёнаётган пешонасига лабини босарди.

— Опажон, мени қутқайинг, мени қутқайинг, ўлиб қоламан? — алаҳсирарди Ҳожар. — Сув бейинг, сув ичгим кеаяпти... қор сув бейинг, опажон...

— Қизим, сенга совуқ сув ичиш мумкинмас, —

дерди Ҳожарни бағрига босиб Анзират. — Эртага тонг отсин, товуқ топиб, шўрва қип бераман, тузалиб кетасан, тонг отсин...

— Мен шуйпа ичмийман... — йиғламсирарди Ҳожар. — Сув ичаман, сув бейинг...

Ҳожар кейинги кунларда кўзини умуман очмайдиган, очганда ҳам бир зумга очиб, Анзиратга ялинчоқ алфоз қараб: «Опажон, ёниб кетаяпман... опажон», дерди ва яна юмиб оларди.

— Қизим, қизгинам, дардларингни менга берсин, қизим!.. — Йиғларди Анзират нима қилишни билмай. — Худойимга сен нима қиб эдинг, менга берса бўлмасмиди бу касални, қизгинам. Э, худойим, шунча қилаётганинг каммиди!..

Ҳожар сурункасига икки кун кўз очмади. Анзират дод-вой қилиб, у ёққа югурди, бу ёққа югурди, лекин товуқ ҳеч кимдан топилмади.

Учинчи куни Анзират эрталаб туриб колхоз идорасига — Олмага, Мирзақулни излаб борди. Охирги умиди ундан эди. Агар у ҳам йўқ деса, Ҳожардан айрилиши турган гап эди. Мирзақул уни очик юз билан кутиб олди ва унинг дардини эшитиб, кўп афсус чекди.

— Бирдан менга келавермабсан-да, — деди у бош чайқаб, ўпкалангандек. — Фронтчининг оиласига шундай пайт ёрдам бермасак, қачон берамиз? Бизди ҳукумат нима учун бу ерга қўйиб қўйибди... Эҳ, сиз хотинлар, кимдан талаб қилишни билмайсилар...

Мирзақул колхоз отбоқарини қаёққадир жўнатиб, бир соатларда Анзират уч кун излаб тополмаган товукни — яна сариқ товукни оп-осон топиб берди.

— Худо ёрлақасин сизни! — йиғлаб дуо қилди Анзират. — Мендан қайтмаса, худодан қайтсин, болаларингизнинг роҳатини кўринг, илоё, мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин!..

— Бўпти, бўпти, майли боравер, эртага ҳам кел, яна битта товуқ топиб қўяман, — деди Мирзақул, сўнг ниманидир ўйлаб: — Яхшиси овора бўлма, — деди. — Халил отбоқарникига ўзинг бора қол, мен обориб қўяман... Бор, бор энди.

Анзират қайта-қайта дуо қилиб, севиниб жўнаб кетди. Бора солиб, товукни шўрва қилиб, уч марта ичирди. Ярим кечаси Ҳожарнинг пешонасидан тер чиқа

бошлади. Анзират худога шукурлар қилиб, кечаси билан Мирзақулни дуо қилиб чиқди. Эртасига қишлоқнинг чеккасидаги Халил отбоқарникига жўнади. Халил отбоқар ўриссифат, элга аралашавермайдиган, доим ичиб юрадиган, очарчилик йиллари Фарғонами, Андижон тарафлардан келиб қолган, сўққабош одам эди. Унинг уйда бўлишидан бўлмаслиги кўп эди. Анзират нима учун Мирзақул айнан шу жойни танлаганини хаёлига ҳам келтирмас, Мирзақулнинг имони бутун одам эканига ишонган, ҳеч қандай шубҳага бормаганди.

У Халил отбоқарнинг кичкина, худди катакка ўхшатиб қурилган уйига етиб борганда, уй олдида ҳеч ким кўринмасди. Деразасига тахта қўйиб михлаб ташланган, эшиги қия очиқ эди. У айвонда туриб, «Халил ака!», деб чақирди. Ҳеч қандай жавоб бўлмагач, секин эшиқдан ичкарига бош суқди ва печка ёнида ўриндан тураётган Мирзақулни кўрди.

— Кел, киравер, — деди у хижолат бўлгандек. — Мен ҳам Халилни кутиб ўтирибмай, келмаяпти. Кутиб, мизғиб қопман. — Мирзақулнинг юзида қандайдир хавотирлик ва аёлни кўрганда ғолиблик нашидалари бор, у нимадандир хурсанддай эди.

Анзират ичкари кирди.

— Кел, ўтир, — деди Мирзақул, сўнг уни бошдан оёқ кўздан кечирди-да, кўзлари йилгилаб кетди. — Анча совиб қопти, мен печка ёқай,

— Мен ёқа қолай, — деди Анзират ундан миннатдор, қарздор оҳангда. — Ўтин қаерда?

— Йўғ-э! — деди Мирзақул. — Майли, ана, айвоннинг нариги бурчагида, устига пичан ташлаб қўйилган.

Анзират ўтин келтириб печкани ёқди. Мирзақул ўтирган ерида уни кузатиб турар, ниманидир режалаштираётгандек бесаранжомлик бор эди юзида. У филқ этиб ютиниб, гоҳ ёнбошлар, гоҳ яна қаддини кўтариб, ўтирарди. Анзират печкани ёққач, эшик олдида турган хуржундан боғланган товуқ чиқарди.

— Мана буни опқўй, — деди Анзиратга узатиб. — Хўш, энди айт-чи, яшашинг ёмонми?

— Бир нав, — деди Анзират. — Ўтиб турибди. Кўпчилик қатори. Элга келган тўй.

— Энди қийналмайсан, — деди Мирзақул тўсатдан

унга яқин келиб, мулойим-юмшоқ оҳангда. Унинг ово-
зида меҳр бор эди.. — Кел, яқинроқ ўтир. Нега осто-
нага ўтириб олдинг? Чақиб олмайман, мана, кел, тўшак-
да ўтир...

— Ҳозир тураман, — деди Анзират. — Қизимди
бир ўзини ташлаб келгандим.

— Товуқ шўрва ичирган бўлсанг, қизинг ухлаб қол-
гандир? Ҳозир кетасан, озроқ гурунг қил, мен ҳам
фронтчиларнинг оиласи қандай яшаётганини билишим
керак... Кел.. яқинроқ ўтир...

— Яшаяпмиз... — деди Анзират. Мирзақул ёмон
хаёлга бормасин деб унинг қаршисига, тўшакка чўк-
ди. — Қийналганимиз билан додимизни кимга айтар-
дик? Элга келган тўй, ака.

— Энди қийналмайсилар, — деди Мирзақул юзига
ясама кулгу эндириб, Анзиратнинг тиззасига, нимча-
сини туртиб чиқиб турган сийналарига суқ билан ти-
килар экан. — Мен қийнаттириб қўймиyman сизлар-
ни.

— Раҳмат, ака, шусиз ҳам кўп яхшиликлар қил-
дингиз, худо ярлақасин, умрингиз узун бўлсин.

— Қуруқ дуо билан иш битармиди?.. — ишшайди
Мирзақул унга кўзларини лўқ қилиб тикилиб.

Анзират унинг тикилишидан хижолат бўлди. Га-
пини ўзича тушунди.

— Биз бечораларнинг қўлидан фақат дуо келса нима
қилайлик, ака, қани, биз сизнинг бир хизматингизга
ярасак... ўзимизди зўрға эплаймиз.

— Э, Анзират, ундай дема, сенинг қўлингдан кўп
иш келади. Мунақа чирой билан подшони оғдириб
оласан.

Анзират қизариб кетди. Қизарганда қошлари яна-
да қорайгандек, кўзлари тўрт йилдан бери эркак ки-
шидан эшитмаган энг роҳатбахш сўзни эшитгандек
бўлди.

— Қўйинг, ака, одамди уялтирманг. Бу ҳолатимда
биров менинг чиройимди пишириб ермиди...

— Пишириб ейдиганлар топилади. — Мирзақул
сирли қилиб, сўнг олдинга эгилганга ўхшади-ю, Анзи-
ратни чап қўлидан ўзига силтаб тортди, бўйнидан қат-
тиқ кучоқлаб олиб, лабларидан очкўзлик билан ўпа
бошлади.

— Вой... вой! — шивирлади қўрқиб кетган Анзи-

рат. — Вой... ака... нима қияпсиз... кўрганлар нима дейди?.. Қўйиб юборинг... қўйиб юборинг...

— Бу лаҳзаларни олти ойдан бери кутаман... — деди ҳансираб Мирзақул ва Анзиратнинг сочини кўлига ўраб, чопонини еча бошлади.

Анзират унинг қўлларидан қутулишга ҳаракат қилар, бироқ кучли қўлларнинг олдида у ожиз эди.

— Қўйиб юборинг! — бақирди у. — Қўйиб юборинг. Ҳозир додлайман, шарманда қилманг, қўйиб юборинг.

— Йўқ, энди қўйиб юбормайман. Қачондан бери кутаман сени... чиройингни кўргандан бери сени пойлайман. Энди етишдим деганда, қўйиб юбораманми? Сенга шунча хушомад қилганим етмайдими? Энди сен ҳам эри-да. Нимадан қўрқасан?! Эрингдан қорахат келган бўлса. Олдинг очиқ, даврингни сурмайсанми?!..

У Анзиратни даст кўтариб, тўрдаги тўшак устига олиб ўтди. Анзират унинг қўлларида типирчилар, юз-кўзига аямай урар, «шарманда қилманг», деб ялинар, Мирзақулни кўксидан нарига итарар, бироқ барибир халос бўлолмасди.

— Берган нарсаларингга куйдирги чиқсин... — йиғлаб юборди у Мирзақулнинг терлаб кетган башараси аралаш кучсизгина шапалоқ уриб. — Ҳаммасини тўлайман, фақат қўйиб юбор.

Мирзақул унинг чопонини ечиб бўлгач, кўйлагининг ёқасига қўл солиб бир тортишда охиригача айириб ташлади. Оппоқ сийналарга ҳирс ва очкўзлик билан ташланди.

— Ҳи-ҳи... — ҳансираб ва беўхшов ишшар эди у. — Жоним, ўзим сенга уйланаман, хотинимни қўйиб юбораман. Сени деб қанча ойдан бери тинч ухлолмайман... Сенсиз... сенсиз... — Анзират икки қўли билан сийналарини яширишга уринар, Мирзақулни қарвар, сочларидан тортар эди. Бироқ Мирзақул ҳеч нарсага парво қилмас, ютоқиб тишлар, бўш қўли билан Анзиратнинг очиқ қорнини... сўларди... Анзират кўп олишди. Охири мадори қуриб, индамай қолди...

...Ўша кундан кейин анчагача Анзират бу воқеа қандай содир бўлганини англолмай гарангсиб юрди. Ўз ёғига ўзи қоврилди. Ҳар нарсадан чўчийвериб, тентак бўлиб қолаёзди. Йигирма тўққиз ёшида сочига оқ тушди. Кейин... гуноҳининг кечирилмаслигини англаш,

Мирзақулнинг кейинги келишига замин яратди. Эридан қорахат келгани уни бир оз хотиржам қилди: гуноҳи унча катта кўринмади. Англашилган ва содир бўлган гуноҳ иккинчи гуноҳнинг остонасидир. Аслида унга барибир эди. Энди қандай қилиб бўлса ҳам яшаса бўлди, қийналмаса бўлди эди. Қийинчиликлар унинг юрагини олиб қўйганди. У бу туйғуни туйиши билан ҳеч нарсанинг унга қизиғи қолмади. Ҳаммаси тутагандек, энди бошқа биров бўлиб яшаётгандек сезарди ўзини. У болаларимнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун шундай қилдим, бўлмаса, улар ўлиб кетарди, ана, шусиз ҳам қишлоқда очликдан касал бўлиб ўлаётганлар озми, деб ўйларди ва енгил тортганга ўхшарди. Бироқ бу ерда яна бошқа биров бор эди. Ўша бошқа биров, бошқа бир вужуд ҳар куни Мирзақулнинг суйиб эркалашини, соқоли олинмаган чакаги билан бўйнини қитиқлашини, уч йилдан бери эркак ҳидини кўрмаган сочларини эркак қўллари силашини... хуллас, эркакни, эркакнинг дағал қилиқларини, улардан келадиган ёқимли ва эҳтиросни кўзғайдиган ҳидни кўмсарди. У энди ўз қисматига қарши гапиролмас, гапирганда ҳам қисмат унинг бутун айбини очиб ташлаган, ҳалок қилган бўлар эди. У вужудидаги ўша бошқа бировни бўғиб ўлдирилмас, аста-секин унга таслим бўлган, ўзининг бутун инон-ихтиёрини, келажагини, орзу-умидларини унга топширган; унинг қули, унинг одами бўлиб қолган эди.

Бироқ, қишнинг бошларида, худди момақалдиरोқдек, гумбурлаб Нормат полвон урушдан қайтиб келди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг ҳаётида кескин бурилиш яшашга мажбур қилди. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга уринди. Эрининг болалари ёнига қайтиб келганини кўриб, хурсанд бўлиб, бўғзида тиқилиб ётган алами тарқагунча йиғлади. Лекин кечаси эрининг оғушига кираётгандагина бу одам учун ўзининг энди ҳаром эканлигини, ўзи учун энди чинакам бахт ҳаром эканини ҳис қилди. Барибир яшаш, Нормат полвондаги иштиёқ унга ҳам таъсир қилди. Болаларининг чулдираши, уйда эркак овозининг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйғотди.

Ҳаммаси унинг учун яхши тутаган бўлса ҳам у ҳали бу нарсаларни хотима деб билмас эди. Хотимаси

ҳали олдинда эканини, энг даҳшатлиси ҳам олдинда эканини ҳис қилар, ҳис қилган сайин қўрқувдан даҳшатга тушар эди Бир куни юрагида ўлиб бораётган ўша биров бирдан бош кўтариб, ўзининг аччиқ ҳақиқат тўла найзасини унинг қаеригадир, эҳтимол юрагига санчишини, ундан тирик қолиши даргумон эканини билар эди.

Бир куни Нормат қайгадир чиқиб кетган, Холмат эса эски намагнинг устида Ҳожарга ошиқларини кўрсатиб мақтаниб ўтирар, ўзи эса сўкилиб кетган хуржуннинг бурчагини ямаётган эди. Бигизлар тўқималар орасидан усталик билан алмашиб ўтар, қўлида чеварлик билан айланар, чок жой-жойига тушар эди. У бундай нарсаларнинг устаси эди. Кун тушдан ошган, ташқарида қор ёғар, унинг эса кўзлари тиниб, ўз-ўзидан юраги тўлиб бормоқда, ғашлик уйғонмоқда эди.

Шунда ошхона томондан Норматнинг таҳдидданми ёки қувончданми — фарқлолмади:

— Анзират, — деган ўкириги келди.

У чўчиб тушиб, ирғиб турди-ю, миясига лоп этиб урилган фикрдан тиззалари қалтираб ўтириб қолди. У энди ҳаммаси тамом, эрим бир нарсани эшитиб келди, ўша мен кутган лаҳза содир бўлди, у ана ташқарида туриб, ҳозир мени кўриб, янчиб ташлайди, деб ўйлади, нажот кутгандек Холматга жовдираб боқди. Холмат югуриб ташқарига чиқди: кимнингдир чийиллаб гапирган товуши эшитилди. Салдан кейин эшикдан Холмат билан унга жуда ҳам таниш ва жуда ҳам муқаддас чеҳра — отаси Мулла Хидирнинг нигоҳи кўринди.

— Отажон! — унинг увишиб қолган тиззалари қарсиллаб кетди, димоғида таниш ҳидни туйиб, отасининг бўйнидан кучоқлаганча йиғлаб юборди. Унга ҳозир бу одам жуда зарур, жуда керак эди. Йўқ, у отасига гуноҳини айтиб, ўзини оқламоқчи эмасди. Фақат кўпдан бери тўлиб турган юрагини бўшатиб, хижилликларини ёйиб олмоқчи эди. Отасининг бағрида узоқ йиғлади. Акалари ва онаси ўлгандан кейин отасининг гавдаси кичрайиб, чўкиб қолган, анча кексайганди. Отаси уни ўзича тушунди.

— Қўй, қизим, юрагимни эзма... Мана, эринг қайтибди, болаларингнинг бахтига шукр қил, қизим, худо де...

У отаси айтмаса ҳам худо дер, шукр қилар, худодан худди ўзидан кўрққандай кўрқар, уни Нормат билан бирга яшашга қайтарган куч ҳам, уни хатоси учун доим тергаб турадиган куч ҳам худди шу кўрқоқлиги ва ишончи эди. Бироқ унга ҳозир шукр қилишининг ўзи етмас, худо дейиш унга камлик қилаётган, бу шукроналик, бу товба унга ёрдам бермаётган, аксинча, уни иккиси ўртага олиб, сўроқ қиларди — у бу ишга қадам қўйган кечасидан бошлаб икки киши бўлиб яшай бошлаганди.

Мулла Хидир бир кеча ётди-ю, эртасига қайтиб кетди.

— Энди бошингдан нима ўтган бўлса, унут, — деди отаси кетиш олдидан унга худди кўнглини уққандай. — Энди у кунларни унут. Нима кўрган бўлсанг, кўрмадим де. Уруш ҳаммани йўлдан оздирди. Эринг яхши одам. Уни ҳурмат қил, унга меҳр қўй...

Анзират бу гапларга чидай олмади, хўрлиги келганидан ва аламидан ялинчоқ оҳангда:

— Отажон! — деди-ю, отасининг оғзини ёпди. У эри ҳақида бошқа гап эшитишдан, ўзининг бу гапларга бардош беролмай қолишидан кўрқди.

Отаси кетгандан кейин у Норматга меҳр қўйганга ўхшаб юрди-ю, барибир кўнглини ўша бир парча муз совутиб турди. Яна аввалгидай гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ яшай бошлади. Аста-секин шундай муаллақ яшашга кўникди ҳам.

Х

У болалигида Катта дарёнинг қуйроғидаги қишлоқларининг қандай ёнганини, болалар ва одамларнинг қандай осилганини кўрган эди. Қишлоқларига дарёнинг нариги бетидан бир тўда милтиқ кўтарган одамлар ўтиб келар, қишлоққа қий-чув солар, талар, кетиш олдидан ёқиб, яна нариги қирғоққа ўтиб кетишарди.

У болалик тасаввури билан қанча кузатмасин, қишлоқдошларига ўлим, кулфат, йиғи олиб келадиган ўша одамлар ҳамиша дарёнинг нариги қирғоғидан ўтиб келишар, яна талаб, уриб, ёқиб қайтиб кетишарди, ўша пайтлардан бери Анзиратнинг тасаввурида нариги қирғоқ (у «нариги бет» дерди) жуда ёмон из қолдир-

ган, у дарёнинг икки бетидаги икки хил ҳаётни ҳис қилар, бири тер тўкиб йиғар, иккинчиси талаб кетар — назарида, нариги қирғоқ бахтсизлик келтирадиган қирғоқ эди. Энди эса ўзининг ҳозирги ҳаётини ҳам дарёнинг икки қирғоғига ўхшатар, ҳатто бу даражада ўхшашликдан ҳайрон ҳам қоларди.

Унинг эри кетгандан кейинги ҳаёти дарёнинг шу қирғоғи — ўлим, очарчилик соя солиб турган, алланечук серкулфат қирғоқ эди. Бу қирғоқда у ўлиб кетиши, бутун орзу-умидларидан айрилиши, икки бола билан ёш, сулув бўла туриб, бева қолиши (у ҳаммасидан ҳам шу нарсадан кўрқарди) мумкин эди. У ўзининг бахтига ўзи зомин бўлишни истамасди. У ҳам ҳамма аёлларга ўхшаб, яхши яшашни, турмуши фаровон бўлишини, ҳаётда ҳеч нарсанинг ташвишини тортмай яшашни истарди. У ҳамма гўзал аёллар каби ўз гўзаллигини билар, билгани учун ҳам ўзининг ҳаётда сиқилиб яшашни мумкин эмасдай туюлар, орзу-умиди ҳам шунга яраша эди.

Бироқ у жуда таъсирчан аёл эди. Бу таъсирчанлиги унга отасидан ўтган эди. Мулла Хидир ўжар бўлгани билан кўнгли бўш одам эди. У бировни сўқар, жеркиб ташлар, ҳайдаб соларди-ю, кейин ўзи пушаймон бўлиб юрарди. Анзиратга отасининг худди шу феъли ўтган эди.

Норматга текканда у қизлик орзусининг амалга ошганини англади. Нормат ҳам ўзи каби ўт, олов, ғайрати ичига сизмаган, қони қайноқ йигит эди. У яхши деҳқон, номи чиққан чавандоз эди. Топари ҳам яхши, фақат кўпкарининг ўзидан тушгани билан катта бир оилани боқса бўларди. Яна келинлар учун битилгувчи қисмат — қайнона ва қайнота Анзиратга ато этмаган, улар сал олдин ғойибга бирин-кетин сафар қилган эдилар. Нормат ёлғиз эди, Анзират ана шу ёлғизнинг файзсиз, фараҳсиз кулбасига файз ва чироқ бўлиб кириб келди. Ўзи орзу қилгандек хонадоннинг маликаси бўлди.

Келинлик либосини ечмай, Норматга ўрганиб қолди. Кечалари унга отаси ва ўзи ўқиган эртақлардан айтиб берар, «сиз келмасингиздан олдин ўзимни эртақдагидек тутар эдим», дерди қизлик пайтларини эслаб. «Негадир ўша сизни кўрган булоқ бошига келиб, хаёл суришни яхши кўрардим. Булоқ бошига қандай-

дир шахзода отини суфоргали келади, оти опшоқ бўлади, у мени отига мингизиб, ўз юртига олиб кетади, мен малика бўламан, деб ўйлар эдим. Сиз кулманг, ростдан ҳам шундай ўйлардим. Кулманг, дедим-ку! Ана, куляпсиз; чиндан шундай ўйлардим, менга ишонмаяпсиз-а? Ана, куляпсиз-ку, мен эса тўғриси айтяпман, сиз оқ от миниб борганингизда сиздан қўрқиб кетганман, худди ёввойи одамга ўшардингиз, ростдан ҳам ёввойи эдингиз, ҳозир ҳам ёввойисиз. Назаримда, ўша подшо жодутар кампирнинг гапига учиб, мени чўлдаги қудуққа ташлайди, мен эса қудуқда ҳеч нарсани кўрмай, кўп йиллар яшайман, биздан туғилган ўғил мени қутқаради, деб ўйлардим. Қаранг, жинниман-а, фирт жинниман!.. Шундайми, сиз менинг устимдан куляпсиз, мен эса сизга... Ана, ана, кулдингиз». Булар унинг энг ширин хотиралари эди. Унга ўша пайтда — серкулфат қирғоқда ёлғиз қолган пайтда хотира эмас, меҳр, аёл меҳридан, одамлар меҳридан ўзгачароқ, аниқроғи, эркак меҳри керак — у шу меҳрга ташна эди. У ҳаммасига чидаши мумкин, бироқ меҳрсиз яшай олмасди, меҳрсиз тобора ўз ўзанига сифмай бораётган эди.

Шундай кунларда дарёнинг нариги қирғоғидан жуда кўркам ва худди эртақлардаги каби кема келиб, уни нариги қирғоққа олиб кетди..

Унинг ўзи ҳам бир умр фақат ғам, қайғу ташвишларнинг зах соясида яшагандан кўра бир кун бўлса ҳам ташвишлардан йироқ, қандай бўлишидан қатъи назар, ўша ўзи ахтарган меҳр бор қирғоқда яшашни истарди. Бунинг учун у ўзининг эски хотиралар либосини ечиб ташлаши; янги, ҳамиша таъқиб этиб юрадиган либос кийиши керак эди. У шундай қилди ҳам. Кемага ўтириб, нариги қирғоққа борди. У қирғоқнинг гарчи йиғили, изтиробли бўлса ҳам, лекин қийинчиликлардан, ёлғизлик ва ташналиқдан йироқ ҳаётда пушиб, чўчиб яшай бошлади.

У одамови ва ҳар бир гапдан ҳадиксирайдиган бўлиб қолди. У истамагани ҳолда Мирзақулнинг боқимандасига айланди. У бу қирғоқда қанча кўп яшаса, шунчалик тубанлашиб, шунчалик номуссиз хотинга айланиб борарди. Аммо йилнинг охирида уни жуда улкан куч нариги қирғоқдан тортиб олиб, ўзининг эски либосини қайта кийдирди ва аввалги турмушини изга солиб юборди.

Анзират мих устида юргандай юрар экан, ўша ўзини нариги қирғоқдан тортиб олган кучга ўз ихтиёрини топширди. Бу куч унга таниш, уни бахтиёр қилган ва зор қақшатиб, уч йил куттирган куч эди. Бу куч уни яна бахтиёр қилмоқда, ўтмишдаги хатосини ўчириб ташламоқда, қалбида ҳаётга муҳаббат уйғотмоқда эди. Лекин бу муҳаббат унинг муаллақлигини эслатиб турарди. Анзират на эски-ю, на янги ҳаётига тўла кириша олар, на уни ташлаб кета оларди. У ўзи босаётган қадамидан чўчиб яшар, ўз хатосидан қўрқарди. Анзират бу кунларнинг хотира, эртанги кун бўлиб, ёхуд қачонлардир бўлиб ўтган ёшлиқдаги хатоси бўлиб қолишни истар, ухласам-у тонгда бошқа дунёда, мутлақо бегона одамлар орасида уйғонсам, уларнинг орасида чўчиб эмас, ҳаётга, одамларга ўша аввалги ҳалол, содиқ аёл кўзи билан қарасам, деб орзу қилар, баъзан бошқа узоқроқ қишлоққа кўчиб кетсак-чи, ахир, уруш бошлангандан бери қанчадан-қанча уйлар эгасиз, хувилаб ётибди, кейинроқ уруш тутагандан сўнг ўзимизга яхшилаб уй қуриб олармиз, деб ўйларди. Бироқ кўчиш ҳақида Норматга гап ҳам очиш мумкин эмас, у сабабини суриштириб қолишидан қўрқарди. У ҳамма одам менинг Мирзақул билан бўлган муносабатимни билади, билгани учун ҳам мен билан аввалгидай, билингирмай муносабат қилади, ичида эса кулади, деб ўйлар, унга одамларнинг ҳар бир ҳаракати ўзининг гуноҳига шаъма, пичинг бўлиб туюлар, ҳар бир одамнинг гапини кўнглига олар, ўксир, одамларни тобора ёмон кўриб борар эди.

Бир куни Бийди момо уларникига келиб ўтирди-да, кетиш олдидан томдан тараша тушгандай қўлларини дуога очди ва:

— Илоҳи тўполонга кетганлар омон қайтсин, тўполон бошлаганининг ўзи тўполоннинг остида қолсин, бу ерда қолиб, аскарнинг хотинини бузганларни ҳам тўполонли қора ер ютсин, — деди.

Унинг нима учун шундай деганини на Анзират, на Нормат англай олди. Анзират унинг гапини эшитиб, сесканиб кетди-ю, кўзини ерга олиб қочди ва энди нима бўлишини кутди. Бироқ у кутган ҳеч нарса содир бўлмади. Бийди момо ўрнидан туриб, инқиллаб букчайганча, қариб, сўлиб қолган гавдасини зўрға судраганча ичида нималардир деб гўнғиллаб чиқиб кетди.

Салдан кейин унинг уйи тарафдан: «Ҳа, қора босгурлар-ей, уйда ҳеч туришмайди, нуқул эркак иси бор жойга югуришади», деган жавраши эшитилди. У кетгандан кейин ҳам Анзират анчагача ўша ҳолатда, дастурхон бошида ўтириб қолди. Сўнг бирдан ҳамма одамни ёмон кўриб кетди, бу ерлардан кетгиси, одамларнинг кўзидан йироқроқ яшагиси келди.

Майли, бирон чордевор бўлса ҳам бўларди, ўйларди у, ҳаммасига чидайман, оч қолишдан кўрқмайман... Фақат эри, болалари ёнида бўлса бўлди, у ҳаммасига чидайди, музлаб ўлишга, тиланчилик қилишга, ҳаммасига рози, юрак ҳовучлаб яшамаса бўлди, ҳамма нарсага тоқат қилади, фақат одамларнинг кўзидан нарироқ турса бўлди...

Бу фикрлар унга бир йил кечикиб келаётганига ўзи ҳам ажабланарди. Агар бу туйғуни олдинроқ, ақалли олти ой олдин ҳис қилганидами, бу воқеа содир бўлмаган; у ҳам бу тариқа зил кетиб яшамаган бўларди. Унга ҳаммасидан ҳам эрининг сокинлиги ёқмасди. Нормат ҳам деярли ҳеч нима бўлмагандай, сезмагандай, у билан аввалгидай дам қайноқ, дам жиддий муомала қилар, болаларга кўпроқ андармон бўлар, гўё улар билан овунмоқчидай эди. У уч йил урушда юриб, ўзи ҳам болага айланиб қолгандай эди. Унинг ҳамма ҳаракатлари худди боланикидай, лекин беўхшов эди. Анзиратга атайлаб шундай қилаётгандай туюлар, болалар билан ўйнаётганини, унинг елкасидаги Ҳожарнинг қиқир-қиқир кулаётганини ёки Холматнинг ҳайратланиб, эшитган бўлса ҳам яна ўша Бобо Бойхун ҳақидаги эртакни берилиб эшитаётганини кўрса гаши келар, кўнглининг бир чеккасида ҳасад уйғонар эди.

Гоҳида Норматнинг ва болаларнинг кулгисини кўриб, унинг кўнглидаги ғубори бир оз ёзилар, у ҳам мана шу шовқинли-шавқли ҳаётга қўшилиб кетишни истар, лекин бу ҳаётнинг остонасидан ҳатлаб ўтиш билан дарров изига қайтар, яна шубҳа уйғонар, эрининг сукути, бу шодонликлари катта сел олдидаги дарё жимлиги деб ўйлар, яна турли хил гумонлар уни турли томондан қистовга олар, бадбуруш панжаларида аямай эзгиларди. У ҳамма нарсага шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолганди.

Мирзақулни дарё бўйида учратгандан кейин унинг кўзлари ярқ этиб очилгандай бўлди ва эрининг майиб

бўлиб келгани ногаҳон эсига тушиб қолди. У Норматнинг қайтиб келишидан шунчалик қўрқиб кетган эдики, токи Мирзақул айтмагунча, шу қўрқув таъсирида эрининг бир оёқ бўлиб қайтганига ҳам унча эътибор бермаганди. Мирзақулнинг гапидан кейин эрининг оёқсиз қайтгани унинг қоронғи кўнглига чироқ ёққандай бўлди; ахир у оёқсиз, яримжонга ким ҳам тегарди, у менинг гуноҳимни кечирса бўлади, уни фақат мен шундай авайлаб-асраяпман, унинг чўлоқлигига фақат мен кўникаиб яшаяпман, бошқа бўлганда ёш жонини шу майиб одамни деб қурбон қилиб ўтирмаган, шартта жавобини олиб кетиб юборган бўларди. Ана, Розия шундай қилди-ку, у ҳам яшаб юрибди-ку, менга ўхшаб, қийналиб ҳам юргани йўқ, эри тирик ва соппа-соф бўлса ҳам, боши қалтирайди деб, онасиникига ташлаб, ҳосилотнинг уйига бориб олди-ку, одамлар ҳам шунга кўникади, одамлар ўзи ким — бир тўда фисқу фасодчи, менга ўхшаган кўнгли бўшларнигина ғийбат қилишади, ким ўз йўлидан қайтмаса, ўшаникини маъқуллашади; илгарилари тўғри айтишган, «одамлар подага ўхшайди, қаёққа ҳайдасанг кетаверади» деб. Мирзақул билан ҳозир ҳам ўйнашиб юрсам, эрим хурсанд бўлиши керак, унинг тумтайишини, ғурурини ким кўтаради, у замонлар ўтиб кетди, энди ҳар ким ўғрилиқ, ғарлик қилиб бўлса ҳам яшаб қолсам бўлди, деган замон; унинг яримжонлигига фақат мен чидаяпман, унинг сассиқ оёғини ким ҳам қучоқлаб ётарди, мен эса унинг исқиртлигига кўникаиб яшаяпман, деб ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Бу ўйидан ўзи ҳам қўрқар, лекин бу ўй аста-секин тасалли бера бошлаган, Норматнинг баъзи қилиқлари энсасини қотирадиган бўлиб қолган, унинг эзмаликлари кўнглига урган, назарида эри кўп бекорчи ишлар билан шуғулланаётгандай бўлар, келганидан бери бирон ишнинг бошини тутмай, уйда ағнаб ётиши жонига тега бошлаган, ҳамма ташвиш ўзининг бошига тушганини, у шу уйни деб ўлиб-тирилаётганини, афтидан, Нормат билмаётгандай, билса ҳам билмасликка олиб, мурдага ўхшаб чўзилиб ётишни одат қилиб олгандай туюларди. Айниқса, эри оёғининг яраларини очганда унинг кўнгли айнир, ўзининг юрагида бу ярага ачиниш аломатини сезмас, ярани ювиш ва боғлашга зўрға чидар, баъзан яра кўнглини ағдараётганини эридан яширмас,

яра эса қўтир бўлиб, бита бошлаган бўлса ҳам йиринглаб, илвираб турар, унга ҳар ҳафтада малҳам қўйиб, боғлаб туриши керак эди.

Шариф чавандоз қаердандир олиб келиб ташлаб кетган бир шапалоқ гўштни қайнатиб, шўрвасини ичиб ўтиришганда худди шундай қилди. Дастурхон атрофида ҳамманинг димоғи чоғ эди. Анзират ҳам негадир ўша куни жуда хурсанд эди, у бундай пайтларда очилиб-сочилиб кетар, шарт бўлмаса ҳам болаларини эркалар, уларни «сизлар» эди. Ҳамма ўртадаги катта тол косадаги овқатни ҳур-ҳур ичишар, болалар бир оз шўхлик қилаётган бўлса ҳам дастурхон устида ширин суҳбат кетар, у эри билан бу йилги баҳор, экин-тикинлари ҳақида гаплашарди. Эрининг оёғи билан тегишишидан ийиб кетган Анзират: «Қани энди ҳамиша шундай бўлса? Яқинда уруш тугайди, кўклам келади. Яна биз учун ҳамишагидай ташвишлар бошланади. Ойдонанинг ўғли галагов* ҳайдаганида қанчалар ҳавас қилгандим. Энди менга худди шундай ҳавас қилади-ганлар бўлади. Биз қўш ҳайдаймиз. Холмат ҳўкизни етаклаб юради. У ҳам катта йигит бўлиб қолди. Тавба, худди отасига ўхшайди. Худди қуйиб қўйгандай. Қишлоқда ҳам тинч ҳаёт бошланади; қани энди мен ҳам боламнинг қўш ҳайдаб юрганини бир кўрсам. Дунёда ҳеч армоним қолмасди», деб ўйларди.

Холмат билан Ҳожар худди чумчуқ болаларига ўхшаб чирқиллашаётган эдилар. Нормат катта лўлаболиш қўйиб, ясама оёғини сал орқага тортиб, ёнбошлаб ўтирган эди. Шўрвадан кейин ҳил-ҳил пишиб, буғи кўтарилиб турган гўшт ўртага қўйилди. Гўштнинг қайноқ ҳиди гуп этиб димоғларга урилди, ҳаммаси яна ҳам хурсанд бўлиб кетишди. Гўштни тўғрагунча, Холмат билан Ҳожар Анзиратнинг қўлига осилишиб, шовқин кўтаришди. Анзират уларга одобсизлик қилгани учун, қовоғини уюб, дўқ уриб қўйди. Нормат қўлидаги гўштни тўғраб бўлиши билан ҳамма унга иштаҳа билан ёпишди. Анзират икки бурда гўштни оғзига солиб, мазасини олиш учун яхшилаб чайнай бошлади. Шунда унга тегажовлик қилиб ўтирган Нормат гўшт еяётган қўли билан ярасини шошиб қашиб қолди. Кейинги кунларда унинг устки яралари битаётган, шу сабабли,

* Галагов — (шева) қўш ҳайдаш

тез-тез қичиб турарди. Нормат почасини тиззагача кўтариб қашлар экан, бирдан яра кўчиб кетди, бармоқлари қон аралаш йиринг бўлиб қолди. У хижолат аралаш, Анзиратга қарамай, ярасини ечиб кўра бошлади. Анзират унга қаради-ю, оғзида чайнаётган гўшти бўғзига тиқилиб қолди, кўнгли кўтарилиб, оғзини шартта юмганча югуриб чиқиб кетди, ўчоқбошига етар-етмас қайд қилди.

Ювиниб уйга кирганда, дастурхонда гўшт ўша ҳолатда турар, Холмат билан Ҳожар бир гўштга, бир тумшайиб олган Норматга, бир унга қараб, ҳайрон бўлиб туришарди. Нормат унга дағ-дағ қалтираганча, кўзлари қизариб қаради. Унинг жағлари учаётган эди. Анзират эса, касали тутиб қолдими, деб кўрқиб кетди.

Шу кечадан кейин Анзират уч кунгача Норматнинг тумтайиб юрганидан хурсанд ҳам бўлди. Кейин ярашиб кетганларида эса ўкинди. Уч кун ичида у Норматга керакли жавобларни тайёрлаб юрди. Ким ўзи у, нимасига ноз қилади, бор-йўғи мажруҳ одам, агар бирон нарса деб тергайдиган бўлса, у шуни айтади. Бор, бошқасини топа қол, дейди, ўзига эса ўлиб турганлар сон мингта, майиб одам кимга ҳам керак, пешонам шўрлигидан менга тушиб қолган-да...

Бироқ Нормат ундан ҳеч нарса талаб қилмас, аввал қандай бўлса шундай муомала қиларди. Бу эса уни баттар қийнар, Норматдан ўзини ҳақоратлашни, уришни, уйдан ҳайдаб солишни кутган, шунга яраша тайёргарлик ҳам кўрган эди. Лекин Нормат ҳеч нарса демас эди,

Эрига бўлган меҳр ҳали буткул совуб улгурмаган, икки боласи эса ана шу сўнаётган чўгга ўт қалаб турарди. Нима бўлса ҳам Нормат унинг кўз очиб кўрганни эди. Уруш, назарида, Норматни ҳам енган, уни кўп жаврайдиган, феъли тор одам қилиб қўйганди. У уруш ҳақида гапирар экан, Анзират бир вақтлар ўт-олов бўлган эрининг бўлар-бўлмасга жаврайдиган одам бўлиб қолганини сезар, юраги ғашланар эди.

— Биласанми, уруш дегани нима? Билмайсанми? Мен ҳам билмасдим, — дерди Нормат. — Бизни урушга солаётганда билмасдим. Кейин билдим. Уруш дегани — иккимизнинг шундай гурунглашиб ётишимизни истамайди. Уруш — биз ҳалол пешона тери билан нон топиб ейишни, қўш ҳайдаш, экин экишимизни иста-

майди. Бизни ҳамиша шу нарсалардан жудо қилишни истайди Уруш — худди оёғинг остидаги кўчиб турган тошга ўхшайди, кўтарсанг ҳам ўласан, кўтармасанг ҳам. ...Мен токи бу ерга келгунимча, назаримда, сен бошқа бировга тегиб кетганга ўхшаб туюлаверардинг. Нима учунлигини билмайман, шундай туюлаверарди. Шундай пайтлари, агар Анзират бошқага тегиб, уйимнинг чироғини ўчирган бўлса, мен бораману ўзимни Бухор қоясининг устидан ташлаб, тилка-пора қиламан, бундай номуссизликка чидай олмайман, деб ўйлардим... Одамларни отар эканман, эгим ҳамиша сесканиб кетар, худога тавба қилар, иложи борича тегизмай отишга ҳаракат қилардим. Буғдойзорларда одамларнинг қони оқиб ётганини кўрганимда, йиғлагим келар, шунда қоним қайнаб, тўғри келган ҳар бир кимсани отиб ташлагим келарди...

...Бутун уруш давомида агар урушдан омон қайтсам, фақат деҳқончилик қиламан, кўпкарини ташлайман, буғдой эканман, одамларга қандай ишлаш кераклигини, қандай ишласа одам урушни эрдан чиқариб юборишни ўргатаман, ҳар бир уйга буғдой бошоқларидан илиб қўйиб, мана шунга сигинаверинглар, мана шу дунёнинг яккаю ягона неъматини, ким урушга қарши бўлса, шу буғдой бошоғига сифинсин, деб айтардим, ўзим эса бутун дунёга етадиган буғдой эканман, уни хотиним, болаларим билан ўриб, одамларга текинга улашаман ва ҳар бир бошоққа одамларни тотувликка чақариб турадиган қўнғироқ осиб қўяман, деб орзу қилардим...

Анзират бу сўзларни эрининг ўзининг майиблигини яшириш учун қилаётган хушоматини, деб ҳам тушуниши мумкин эди. Бироқ у Норматнинг гапларидаги орзу билан ўзининг ичидаги ниятларини солиштириб, уялиб кетар ва йиғлар, эзилар, бу орзулар эрига қарши тузган ҳамма режаларини ўзгартириб юборарди. Норматнинг гаплари унга жуда қаттиқ таъсир қилар, эрим урушда қон кечиб юрганда мен бу ёқда ўйнаш орттириб, давримни суриб юрдим, қандай нодон ва енгилтак аёлман, худо шунинг учун ҳам менинг пешонамни шўр қилиб яратган, деб хилват-хилватда йиғлаб оларди.

«Менда нима гуноҳ?!», — ўйларди у гоҳида, «ҳамма айб урушда, агар уруш бўлмаганда, эрим ёнимдан жил-

маганда мен бундай қилмасдим. Бутун меҳримни эримга, болаларимга берган, ундан баҳра олган, уларнинг қувончини қувонч, севинчини севинч деб билган, мен ҳам бошқалардек эримга содиқ аёл бўлар эдим, деб ўйларди у.

* * *

Мирзақул Шибоклидан — амакисининг тўйидан қайтгач, эрталаб Олмага тушиб борди-ю, Норматнинг бир оёқдан айрилиб қайтганини ва Шариф чавандоз идорадагиларни «аскар кўришга» айтиб кетганини эшитди. Аввалига у ишонмади, сўнг колхоз ҳосилоти уни Лангарда, аравада келаётганини кўрганини айтгач, юрагига гулгула тушди.

— Қизиталоқ, арвоҳга ўхшаб қопти, — деди ҳосилот ачинган киши бўлиб бошини қашларкан, тилини танглайига уриб чулпиллатди. — Қандай одам эди-я?! Кўрса одам кўрқади! — Сўнг бир зум Мирзақулга синовчан кўз ташлаб турди. — Лекин сизга қайтмагани тузук эди, — деди сирли товушда. — Суксурдай хотини бор дейишади... ҳа-ҳе-ҳе, урушга кетаётганида комиссариатда «хотиним менинг ярим полвонлигим эди, энди дармон қолдими бизда», деб айтган экан... Шундай зўр хотин қаёқдаги бир ялангоёққа тушиб қолганини қаранг...

Мирзақул ҳосилотнинг кинояли гапиришидан жижилиб қўйди. «Туллак, фирт тулак бу! — ўйлади у алам билан. — Хотинининг йили ўтмасдан ёшгина келинчакни уйига олиб бориб ўтирибди-ю, яна нафси тўймайди...»

Идорадан чиқиб, тўғри уйга борди. «Нима қилиш керак? — деб ўйлади у. Норматнинг омон қайтгани учун ўзининг кўрқаётганини ҳис қилиб. — Агар Нормат ўша оркашлигида қолган бўлса, хотинидан ҳамма нарсани эшитади-ю, бу ерга бостириб келади. Ундан соғ қутулиш қийин. Унинг аввалари ҳам сал қони суюқлиги бор эди, деб эшитардим, нима иш қилаётганини ўзи ҳам билмай қоларкан... Агар эшитса, шундай қилади... кўрқаяпманми, ҳа, кўрқаяпман. Тентакдан кўрқмай бўладими?!»

У ростдан ҳам кўрқаётган эди. Урушдан қайтиб келганлар унинг ҳирсдай гавдасига ҳасад билан қараб, хўмрайиб, ичларида нимадандир норози бўлиб юри-

шар, бўйсунгиси келмасди. Унинг мансаби энди уларни чўчитолмасди, аввалгидай салобатли ва ҳар нарсага қўли етадиган эмасди. Урушдан қайтганлар билан ҳисоблашиб гаплашиш кераклигини у тушунар, Норматнинг худди шу нарсасидан кўпроқ ташвишга тушаётган, қўли калта келиб қолишидан чўчиётганди.

Мирзақул кўп хотинларни кўрган, бирига хушомад билан, бирига мансаби ва қўли узунлиги билан эришганди. У хотинларни шунчаки кўнгилочар тоифа деб биларди.

Шўроликка сайланган иккинчи йили Мирзақул овулма-овул юриб, бригадаларда ўримнинг кетишини текшириб юрар экан, тожик овуларидан бирига борганда, ўроқ ўраётган келинчалардан бири, бир пайтлар ўзи орзу қилгандек истараси иссиқ, лўппигина келинчак отига ва ўзига суқ билан тикилиб, хумор қилиб жилмайиб қўйганини кўрганда, юрагида қандайдир ширин, жунунваш режалар уйғона бошлаганди.

Бир неча кундан кейин тиниқ, мусаффо ёз осмонига қараганча жилдираб оқаётган булоқ сувининг роҳатбахш товушини ва чакалақзор ичида тожик келинчагининг бутун вужудни қитиқлайдиган энтикишини, ўзбекчани бузиб: «Око Мирзо, сиз ёмон экон», деб эрининг бўшанглиги ҳақида бидирлашини эшитиб ётарди. Тонгги шабада ёқимли, хушбўй беда ҳидини олиб келарди. Мирзақул бу тотли ҳаётининг беда ҳидидай бир лаҳза эмас, бир умр давом этишини истаган эди ўша сахар.

Бу орада уруш бошланиб қолди. Уруш Мирзақулнинг ризқини эри ўлган ва енгил яшашга ўрганиб қолган уйларга сочиб ташлади. Лекин у уста одам, бу ризқини териб олиб, эл-юрт қаҳрига учрамоқчи эмасди. Шу сабабли у ўзини тийиб юрди.

У бир илож қилиб, эски танишларини ўртага солиб, урушга бошқа бир адашини жўнатиб юборгач, бутун бир аёллар армиясининг қўмондони бўлиб қолди.

Аёлларга, айниқса, қўнғирот аёлларига бош бўлиш ва уларни бир мақсадга бўйсундириш қийин бўлмасин, бу иш Мирзақулнинг қўлидан келди. У ишнинг кўзини биладиган, хушмуомала, аёлларнинг ёшига, кўнглига қараб муомала қиладиган раис эди. Фронт учун, Ленинград учун, Москва учун ғалла, кийим-

бош, пул маблағи, озиқ-овқат тўплашда у ҳамма йўллардан фойдаланди. Бировни алдади, бировга ялинди, бировга дўқ урди ва фронт учун ишлашда юқоридагиларнинг кўзига тушди, катталарнинг ишончини қозонгач, аста-секин ўз мақсадлари учун хизмат қила бошлади. У эридан қорахат келган аёлларга кўпроқ меҳрибон эди, кўпроқ ўшаларга хушмуомала эди.

Урушнинг учинчи йили, ёшлигида кўриб, лабини тишлаб қолган, чоретимликлардан Нормат чавандозга тушган Анзиратнинг эридан қорахат келганини эшитгач, унга шу вақтгача билдирмаган қариндошлик меҳрини намоёни қила бошлади.

У Халил отбоқарникида ўз режасини амалга оширгач, бирдан хотиржам тортди. Мирзақул, Анзират энди гаҳ десам қўлимга қўнади, уни ўзимга ром қилиб қўйдим, деб ўйлаган эди. Чунки олдинги аёллар шундай бўлганди. Бироқ Анзират ундай қилмади; кейинги сафар уни ҳайдаб солди, худони ўртага қўйди, йиғлади-сиқтади, ялинди, уришди, қарғади — барибир ожизлик қилди: «уруш тугаса оламан, болаларингга ўзим оталик қиламан», деганига ишонди, уни қарғаб, ундан чўчиб, уни ҳайдаб, ахийри ўзини унинг ихтиёрига топширди.

Кейинги боришларида Мирзақул дадил ҳаракат қилди, энди у бир адашган аёл кетма-кет адашаверишини, бир алданган кетма-кет алданаверишини, тоғда кўчган битта тош бошқа, тошларнинг кўчишига олиб келишини кўп йиллик тажрибасидан яхши билар эди. У Анзиратнинг қалбидаги ўша битта тошни кўчира олган, энди бошқа тошларни осонгина қулатавериши мумкин эди. Кўчки остида қолган Анзиратнинг қалбига у энг заиф томонлардан кириб борар, ўзи ҳам унга аста-секин боғланиб бораётганди..

Мирзақул Норматни қайтганидан беш кунча кейин Янгибой оқсоқолнинг уйидан икки киши бўлиб чиқиб келаётганини кўриб, бу чўлоқ одамга нисбатан юрагида англаб бўлмас ҳасад уйғонди. Нормат оқаринқираган, бир оёғини силтаб босар, юриши узоқдан беўхшов кўринар, у ҳар оёқ босганда бир томонга майишиб кетар, олдидаги — Шариф чавандоз билан Мирзақул танимайдиган телпаги катта одамга у дарёнинг нариги бетида салобат солиб кўриниб турган Қотнинг устини, кўкиш туманли чўққиларни кўрсатиб ни-

мадир деб кўяр, Шариф чавандоз билан телпакли одам у кўрсатган томонларга қараб, бошларини қимирлатиб, тасдиқлашар эди. Мирзақул уни кўриб, бўғилиб ётган кўксида алам олови алангаланиб кетди. Шундагина у Анзиратдан кўнгил узиш маҳоллигини ҳис этди. Сулув бўлгани учун эмас (қанча сулувларни кўлидан ўтказди), Анзиратда унга ёқадиган яна бир нима бордай эди. Бир вақтлар хотинининг йиғлаши қанчалик фашини келтирган, жаҳлини чиқарган, кўнглини совутган бўлса, Анзиратнинг қарғгани ва йиғиси шунчалик хуш ёқар, йиғлаш ва қарғаш унинг чиройини очиб юборгандек, бу билан эркалик қилаётгандек туюлар, унинг тошдай бўлиб ётган кўнгил музларини бу эркалиги билан эритиб юборар, жунбушга соларди. Агар у қувнаб кутиб олса, балки, кўнглим совиб кетарди, деб ўйларди у баъзан.

Нормат қайтгандан кейин у Анзиратнинг кўзига кўринмади. Фақат кечкурунлари уларнинг уйи орқасида оти билан ўралашиб юрар, Анзиратнинг ёшли кўзлари, қатик ҳиди келади нам сочларини кўмсар, у дунёдаги энг ширин неъматдан айрилиб қолгандай эди. У бундай тенгсизликдан — бир чўлоққа шундай сулувни кўшган тақдир таҳқиридан ғоят ўқинар, Анзиратни соғинарди.

Қиш бошларида Терсота атрофида айланиб юриб, дарё бўйида, муз ўйиб, сув олаётган Анзиратни учратиб қолди. Оқшом эндигина чўккан, ерда енгилгина қор бор, атроф ҳали ёруғ ва сокин эди.

Анзират уни кўриб кўрқиб кетди: кўлидаги пақирини ташлаб юбориб, унга ваҳима билан тикилиб қолди. Мирзақул унинг ҳолатини тушунди.

— Яхшимисан, Анзират, — деди у мулойим товушда. — Эринг келиб, тинчиб қолдингми?!

Анзират индамади. Унга ҳам ҳурқиб, ҳам кўрқиб тикилиб тураверди.

— Анча тўлишиб қолибсан, — давом этди Мирзақул ўша оҳангда. — Эринг билан турмушинг ширин шекилли-а?! Ҳеч мени ҳам ўйлайсанми, Анзират?!

Анзират қўлларини ёқасига олиб бориб, унга чўчиб тикилганча ўтириб қолди.

— Мен эса сени ҳар куни ўйлайман, ҳар куни тушимга кирасан, ҳар куни сени бир кўраманми деб,

уйинг атрофида ўралашиб юраман, сен эса қиё ҳам боққинг келмайди...

Анзират бирдан кўзларини ундан олиб қочди-ю, ирғиб турди.

— Кетинг, — деди у қаҳр билан шивирлаб, унинг юзи вазабдан кўкариб кетганди. — Кетинг... Одамлар кўриб қолади... Кетинг... Шунча азоб берганингиз ҳам етади...

— Мен ўз ваъдамни унутганим йўқ, — аланглаб пишилади Мирзақул. — Ташла, уни... ташла, Анзират, ўзим оламан сени, бошинггача зарга кўмиб ташлайман... Анзират, ахир ўзинг уйланинг дегандинг-ку!.. Мен ўйлаб кўрдим... бошингни очиқ қилиб олсанг, уйланаман...

— Керакмас... керакмас... — ҳўнграб юборди у. — Мени тинч қўйинг... Эримнинг ўзи яхши... Тинч қўйинг. Худо хайрингизни берсин... тинч қўйинг... шусиз ҳам юзим қора бўлиб қолди...

Мирзақул унинг йиғисини, таниш гапларини эшитиб, юраги орзиқиб кетди. Отдан тушиб унинг қаршисига борди.

— Нима қиласан ўша чўлоқни?! — Илтижоли сўради у. — Бошингга урасанми? Ўзингни хор қилишга арзимайди. У ҳеч нарсага ярамайди... Умринг азобда ўтади...

— Майли... — Тез, шошиб гапини бўлди Анзират. — Майли... ишингиз бўлмасин... фақат мени тинч қўйинг, умрингизга дуо ўқиб ўтай, тинч қўйинг.

— Истасанг, сени ундан тортиб оламан... Истасанг, эрингни яна қайтариб жўнатиб юбораман... ўша ёқларга...

Мирзақул аёлнинг қўлини ушлади. Анзират чўчиб орқага чекинди...

— Истасанг, эртага тўй қип оламан. Эшитяпсанми, эртага... Фақат сен истасанг бўлди. Эринг ҳеч нарса қилолмай қолади.

— Йўқ, йўқ! — Анзират орқага тобора кўпроқ чекинаркан: — Уни тинч қўйинг, — деди. — У сизга нима гуноҳ қилди... Тинч қўйинг бизди... Менга ҳеч нарса керак эмас... — У йиғлар экан, қўллари қалтирар, кўз ёшлари юзини ювиб, лабининг бир чеккасига келиб қуйилар, пақирни қаттиқ қучоқлаб олган эди.

— Мени ҳам ўйласанг-чи, мен ҳам одамман... —

деб аламли зорланди Мирзақул. — Сени кўриб ҳузур-ҳаловатимдан айрилдим, ҳаётимда маъни қолмади...

— Керак эмас... — Эшитишни ҳам истамай так-рорлади Анзират, пақирни олиб, қишлоқ томон тойғана-тойғана чопиб кетди, элик қадамча бориб тўхтаб, изига қаради. — Болаларингизнинг роҳатини кўринг, бошқа келманг... бошқа кўришмайлик!

Сўнг бўш челақларни даранглатганча югуриб кетди.

— Тинч қўймайман! — Хўрлиги келиб, ақлдан озар даражада хириллаб бақирди изидан Мирзақул. — Эрингни сургун қиламан... сени тортиб оламан... ҳали қараб тур, меники бўласан!..

Аёл гапини эшитдими, эшитмадими — билолмади. У Анзират токи қишлоққа кириб кетгунча изидан қараб турди. Сўнг отини етаклаган кўйи Тераклига жўнади.

У Норматдан беҳуда кўрққан эди. Унинг Норматсиз ҳам иши чатоқ эди. Уруш охирлаб, олдингидек, фақат қуруқ гапларга ва раҳбарларнинг ёзма ахборотларига ишониб келинган замонлар ўтиб, урушдан нафасини ростлаб олган ва фақат уруш ҳақида эмас, уруш орқаси ҳақида ҳам ўйлайдиган замонлар келиб, текшир-текширлар бошланганда, Норматсиз ҳам унинг тагига сув кетган эди. Йил бошларида унинг ҳарбий комиссариатдаги эски ошнасини гап-сўзсиз фронтнинг олдинги қаторига жўнатиб юборишди ва урушга бормаи юрган кўпгина кишиларнинг ҳақиқий исм-шарифларини излаб топишди, уларга ҳам қайтадан чақирув қоғози берилди.

Бу иш шу даражада тез юз бердики, Мирзақул танишларини орага сололмай ҳам қолди. Ошнасининг фронтга жўнатилганини эшитиб ва колхоз раисининг ишдан кетганидан кўрқиб юрган кунларида унга ҳам чақирув қоғози берилди. Унга уруш даврида қилган катта хизматлари эвазигагина суд бўлишдан халос этилиб, ўз ихтиёри билан фронтга жўнатилаётганини айтишди.

Анзиратнинг калтакланиши ва унинг чала туғиб қўйгани, Норматнинг уйини ташлаб кетгани, лекин ўйнаши кимлиги номаълум эканлиги, чоржетимликларнинг бошқа уруғ ичида бошини кўтара олмай қолишгани, уларинг тутантириқдай тутаб ётганлиги ҳақидаги миш-мишлар қўшилиб-чатилиб, унинг қуло-

фига етиб келгач, у дафъатан эсанкираб қолди. Лекин Анзиратнинг миқ этмагани ва ўз номи сирлигича қолганини билгач, кўнгли сал тинчиди. Анзиратнинг ўлим тўшагида ётганини эшитгач, унинг кўнгли, ўзи ҳам тушунмас бир меҳрга тўлди.

Урушга кетишдан олдин у Анзиратни кўп кўмсади. Агар ўлиб кетсам, у мени ҳамиша қарғаб ўтади, юрагимда армон қолади, деб ўйлади. Охирги марта унинг қатик ҳиди келадиган сочини ҳидлагиси, умрининг энг ширин дамларини бир зум қайта ҳис қилгиси келди: агар шундай қилсам, урушга армонсиз кетаман деб ўйлади. Норматнинг уйини ташлаб, бошқа уйда яшаётгани унга умид бағишлади.

Урушга кетиш олдидан Анзиратни кўриш истаги унинг бутун вужудини қамраб олди ва охири бу мақсадга, ёввойи ва яна ўша тийиқсиз мақсадга айланди.

XII

...Терсотадан бошланган миш-мишлар жилғаси аста-секин узайиб, жуда катта тўлқинга айланди ва тоғу тош демай бир неча ҳафта ичида бутун кўнғирот элини қамраб олди. Бу тўлқин шу даражада шиддатли ва оҳанрабо эдики, унинг сувига юз юлмаган одам деярли қолмади. Миш-мишлар тўлқини улкан дарёга айланиб, худди баҳор пайтидагидек, қутуриб, қоп-қора бўлиб, йўлида учраган тўсиқларни йиқитиб, шиддат билан қишлоқма-қишлоқ бостириб кира бошлади. Терсотадан кичкина жилға бўлиб чиққан бу дарё тезда Ҳисор тизмаларидаги қишлоқларнинг ярмини босиб олган баҳайбат кўлга айланди. Бу кўл ўз чегарасини аста-секин кенгайтира борарди.

Ҳар ким бу миш-мишлар шарини кучи борича пуфлаб, шиширишга ҳаракат қилар, урушдан чарчаган одамларга бу шар жуда қулай эрмак эди. Воқеалар пуфаги шу даражада семириб кетдики, охир-оқибатда одамлар бу воқеа қайси қишлоқда, қай маҳал, қай тарзда содир бўлганини ҳам эсдан чиқариб, қуруқ воқеанинг ўзини ҳикоя қила бошладилар. Фалон қишлоқда, фалон киши урушдан уйига қайтиб келса, хотини ўйнаши билан ётган эмиш, у алаmidан ўзини осиб қўйибди... Ёки, фалон киши урушдан қайтса, хотини ўйнашидан бола орттириб ўтирганмиш, у бола-

сола билан хотинини уйига кўшиб ёқиб юборибди... Фалон киши урушдан келса, хотини бошқа бировга тегиб кетибди, бечора номусга чидай олмай яна урушга қайтиб кетибди ва ҳоказо...

Бироқ Норматнинг ўзигина юз берган ҳодисага ишонгиси келмас ва бу воқеадан ўзига келолмасди. У бунинг ҳаммасини қандайдир ёмон туш ва мен туш кўряпман, тезда уйғониб кетаман, ҳаммаси биратўла тугайди, деб ўйларди. Аммо, бу туш узоқ ва сўнгсиз тушга ўхшарди, уни азоблар, ўзини ўнгариб олишга имкон бермасди. У ўша куни нималар қилганини эслай олмас, Анзиратни бўғдимиди ёки урдими, ҳаммаси аланг-жаланг эсида қолган, бошидаги жароҳат кўзиб, хотирасини заифлаштириб қўйганди. Унинг алданган кўнглида хилма-хил режалар кезар, булар ҳам алданган ва хўрланган кишининг режалари эди. Бу шармандаликка чидай олмай, қаёққадир бош олиб кетгиси келарди. Унинг хаёлида дам-бадам бу номуссизликларни кўргунча, нега ўша ёқларда ўлиб кетмадим, нега мен қабрини худо ҳам унутган кишиларнинг бири бўлмадим, деган афсус ва надомат кезар эди. У элим-юртим, болам-чақам деб, қирғинлардан омон қайтдим, бошқалардай бегона хотинларга кўз олайтирмадим, хотинимни ўйладим, уни энг вафодор, деб билдим, унга хиёнат қилмадим, уни деб етиб келсам-у мен сифинган эл мени мана бундай кутиб олди, деб ўйлар, ўқинар, ўқинар эди. Шундай пайтлар оёғини кесган врачни, унинг далдаларини, ураллик солдатни ва доимо «сизлар бу ердан туриб ўз ерларингни, бола-чақаларингни ҳимоя қияпсизлар, ғолиб бўлсангиз, эларинг сизларни поёндоз тўшаб кутиб олади, мағлуб бўлсаларинг, сизларни қувиб ҳайдайди», деб ташвиқ қиладиган замполитни эслар экан, уларнинг ҳаммаси уни алдагандек ва гаплари ҳам бемаъни, кераксиз нарсага, ўзининг устидан кулиш учун атайлаб тўқилган маталларга ўхшаб қолган эди. Мени, аввало, урушга бор, деб алдашган, кейин урушда алдашган, хотинини йўлдан уриш учун уни урушга юборишган — урушда ишларни битказиш учун алдашган, уни ҳамма алдаган, кўрган ҳар бир киши алдаган, келган биринчи кунлариёқ алдашган, йўлларда алдашган, госпиталда алдашган, уни мана шу машғум воқеани кўрсатиш учун уйига қайтаришган, сўнг устидан кулиб юришган, уни ҳамшиша

алдаб келишган... деб ўйлар эди. Келган кунлари одамларнинг жилмайишлари ҳам, ҳаракатлари ҳамма-ҳаммаси мана шу нарсадан дарак бўлган. У эса уларнинг масхараомуз жилмайишларига кўр-кўрона қўшилиб, жилмайиб юраверган.

Юраги туб-тубидан оғрирди. Бу оғриқ асабларини эзиб ташлаётган ва бошидаги яра ҳам оғрий бошлаганди. Нимадир игнага ўхшаш нарсалар унинг юрагига келиб урилар, ичи, бўғзи ёниб, қуруқшаб, ачишиб борар, бошидаги оғриқ тобора кучаяётган эди. Кимдир унинг миясини тинмай чангаллар — эзғилар эди.

У қайтган кунлари Анзиратда алланечук бегонасираш сезган, лекин буни урушга ва кўришмаган тўрт йилга йўйган эди. У Анзиратга хос бўлган кўнгилчанлик ва ўзига ярашадиган нозли ишваларидан энди қандайдир енгилтаклик топгандай, у бутун умр бир бузуқ хотин билан ўзини булғаб келгандай, қўйнида илонни сақлаб юргандай бўларди. Анзиратнинг авваллари унга ёқадиغان барча келинлик одатлари энди унга ўша бузуқликдан даракчидек туюларди. Унинг ожиз ва беқарор қалби яна урушда юрган кунларидагидек тушкун ҳолатга қайтган, ишончсизлик ва қайғуга тўлган эди.

У боғ тўридаги уч йилдан бери қаровсиз ётган Бийди момонинг кенжа ўғли уйда яшай бошлагач, бошқа ҳеч қаёққа чиқмай қўйди. Унинг бош кўтариб юришга қурби етмас эди. Уни кам кишилар йўқлаб келарди. Баъзида иссиқ-совуғидан хабар олгани Бийди момо ёки катта келини ва Шариф чавандоз келарди. Бийди момо унга жавраб-жавраб кетарди. Кейинги кунларда Норматнинг шу аммасидан бўлак яқин кишиси қолмагани учун у аммасидан кўпроқ миннатдор бўларди. У боғнинг ўртасидаги бу уйда худди беватан дарвишларга ўхшаб кун кечирарди. Бийди момо унга уйланишни ва шунда хотини куйиб қолишини, аёл зоти азалдан куйинчак бўлиб яратилганини, уйланса бўлди, Анзиратдан муносиб ўч олган бўлишини айтиб, Норматни ҳоли-жонига қўймасди. Нормат эса бошқа уйланишни хаёлига ҳам келтирмасди. У шундай пайтлари ёлғизликни истарди. У ерга кигиз, пўстак тўшаб ташланган кенг хонада ёлғиз ётар экан, ичи совиб бораётганини, кўксига қандайдир муз пайдо бўлганини, унга ҳаммасидан ҳам шу муз кўп азоб беришини ҳис қилар, муз

эса тобора катталашиб борарди. Хонанинг чироғини ҳам ёқмай ётаркан, музлаб ётган вужудида қандайдир ўлимтик ҳис кезаётганини сезар, ўзини дунёдаги энг бахтсиз киши деб ҳисобларди.

Баъзи-баъзида уни Шариф чавандоз йўқлаб келарди, эски гапдан оғиз очиб, ошнасининг кўнглига озор бергиси келмай, унинг олдида соатлаб ўтириб кетарди. Нормат уни кўриб фикрини ўтирар, гапларини истамай эшитар, хўмрайиб олар, ўзининг ожизлигини кўрсатмаслик учун шундай қиларди. У ҳали ҳам ўзини бечора, тақдирга тан берган киши қилиб кўрсатишни истамасди.

— Бу йил шерикчиликка экамизми? — сўрарди орадаги совуқликни юмшатиш учун Шариф чавандоз. — Ер роса тобга келяпти-да. Жонивор қор измаиз ёғди-я! — Шундай дея Норматга ўғринча назар ташларди.

— Мен ўзим эсмоқчиман, — деди Нормат унинг ҳафсаласини пир қилиб.

— Қаерга? Ҳамишаги жойинггами?!

— Ҳа.

— Нўхат экасанми, нўхат бозорда қиммат дейишадди. Бир торозисига бир эчки бераётган эмиш. Ёки зигир экасанми?..

— Ҳа! — бақириб берарди ўрнидан даст кўтарилиб Нормат. — Нўхат ҳам экаман, қовун-тарвузам... Ҳаммасини экаман, тинч қўясанми, йўқми?! Нега менга канага ўхшаб ёпишиб олдинг?!

— Нега бақирасан! — Шариф чавандозники ҳам тутиб кетарди. — Нега менга бақирасан? Нима, отангни мен ўлдирдимми? Сенма фақат... шундай бўлган? Одамларнинг боласи, отаси ўлиб келяпти. Улар сенга ўхшаб таркидунё қилиб олгани йўқ, эркакмисан ўзи, бундай бовурингди кўтар!.. Ётишингни қара... Ҳе, менга деса ўлиб кетмайсанми?!

Шариф чавандоз хафа бўлгандай чиқиб кетар, барибир яна гуноҳкордек: «Ҳа, ётибсанми, ота ули», — деб кириб келарди.

— Балки ҳаммаси бўлмағур гапдир, а, Нормат? — деди бир куни ўтириб-ўтириб Шариф чавандоз. — Балки шунчаки аёлларнинг ваҳимасидир. Ҳеч ким биронта билан кўрмаган-ку.

Нормат унга ҳафсаласизлик билан қаради. У ҳам

бир неча кундан бери шундай шубҳага борар, бироқ уни ўзи олдин юзага чиқаришга кўрқарди.

— Ким айтди бу гапни? — деб сўради жаҳл билан.

— Ҳамма, бутун қишлоқ айтяпти.

— Хотинингам шундай деяптима?

Шариф чавандоз энсаси қотгандек қўл силкиди:

— Хотинларнинг ҳаммаси шундай, ваҳимчи бўлади. Аёллар нима, сигир нима, миш-мишни кавш қайтариб турмаса еганлари ҳазм бўлмайди.

Шундай пайтларда Норматнинг қоронғи ва зулмат босган ичида хира бир чироқ ёнгандай бўларди. Ичи ёриша бошларди. Бу нур ҳали кучсиз ва заиф бўлса ҳам вужуди алланечук исирди.

ХIII

Анзират қорлар эриб, кунлар исий бошлагачгина зўрға туриб юрадиган, ташқарига ўзи чиқиб кирадиган бўлди. У озиб кетган, аввалги чиройидан асар ҳам йўқ, сочи бирдан оқариб, қариб қолганди. Ҳомиласи тушганидан кейин кўп қон йўқотавериш, сарак-сарак касали бошланганди. Бошини тик тутиб юролмас, доим муштипар тикилар, юзида қони йўқлигидан оппоқ юзи мурданикидек совуқ эди. Кўзлари чўкиб киртайган, косаси қорайиб кетган, атрофга маънисиз ва илтижолу кўз югуртар, боши қалтирайвергандан унинг қаерга ва нима учун тикилаётганини билиб бўлмасди. Унинг ўзи ҳам бир нарсани яхшилаб кўриб олиш учун узоқ тикилиб тургандан сўнггина англари эди. Худди бир нарсадан уялаётгандай, бир кафти билан тез-тез юзини яшириб, кафтлари орасидан нозланаётганга ўхшаб қарар, секин, заиф товушда, «вой, мен ўлай», деб қўярди. Унинг бу қилиғи ярашмасдигина эмас, кишида қандайдир ачиниш туйғусини уйғотар эди. Уни аввал кўрган кишилар бу ўша Анзират эканига дафъатан ишонгилари келмасди. Унинг кўзлари шу даражада нурсиз эдики, гўё иккита чуқур ёрда ночоргина ёниб турган мойчироқларга ўхшарди. Ҳатто Холмат билан Ҳожарни ҳам зўрға, анча тикилиб тургандан сўнггина танирди. Юрганда ҳам худди суришиб кетишдан кўрққан ёки сув тўла идиш кўтариб бораётгану сувнинг тўкилишидан кўрқиб, атайлаб секин ва эҳтиёт бўлиб юраётгандек қадам ташларди.

Икки ойдан бери бошида ўтириб чиққан Ханифа ҳам унга қараб бошини чайқар ва лабини қаттиқ тишлаб, йиғлаб юбормаслик учун кўзларини тиззасига босарди. Кўргани келган келинчаклар унга кўзлари тушиши билан ташқарига югуриб чиқиб кетар, том орқа-сига ўтиб, йиғлашар, қишлоқдошлари унинг икки ойда бунчалик қариб ва чўп-устухон бўлиб қолганига ажабланишар, бироқ ҳеч ким бирон нарса дея олмасди. Мулла Хидир ҳам қизининг кимдандир бола орттирганини, Норматнинг уйини ташлаб чиқиб кетганини эшитгач, келмай турибоқ: «Менинг ундай қизим йўқ, оқ қилдим», деб овоза қилди. Отасининг оқ қилгани Анзиратга, айниқса, қаттиқ таъсир қилди. У бир ҳафта ҳеч нарса емай, ҳеч кимга гапирмай шифтга тикилиб ётди. Бир ҳафтадан кейин бошини кўтариб, «Отам келмадимиз?» — деб сўради. Келмаганини эшитгач, ниҳоят, сўнгги бир ой ичида кўзига ёш олиб: «Мен отам келди, деб, кўзимни очибман», — деди-ю йиғлаб юборди. У ўрнидан туриб юра бошлагач ҳам мадорсиз эди. Сал нарсага йиқилиб тушай дер, оёғини сал нотўғри босса ҳам довдираб кетар, юрганда қўлларини олдинга чўзиб, худди ҳеч нарса кўрмаётгандай лапанглаб, зўрға юрарди. Қўллари ҳам тинимсиз қалтираб турар, доим ниманидир излаётгандай ёки кимнидир кўришни истагандай атрофига ҳам кўрқув, ҳам умид билан тикиларди.

Қўлига теккан нарсани секин кўтариб кўрар, сўнг ҳафсаласи пир бўлиб ташлар ва яна ниманидир излай бошларди. «Нимани излаяпсиз?» — деган саволга жавоб ҳам бермас, тимирскилай-тимирскилай, қўллари толгач, ҳориб, қўлларини кўрпа остига тикар, кўзини юмар, шу ҳолатда узоқ ётар, сўнг яна ниманидир излаб, қўллари тимирскиланар эди.

— Нимани излаяпсиз? — сўради Ханифа унинг жуда безовта бўлаётганини сезиб.

— Йўқ-йўқ... ҳеч нарса... — дерди у ва қўлларини кўрпага яширар, Ханифага синовчан кўз ташлар, унга узоқ тикилгач, худди тўсатдан таниб қолганидек: — Туморим қани?... — дерди заиф товушда. — Кўк туморим... Отам Боқохон эшонбободан обериб эди... қизгинамга...қизгинамга деб, обериб эди... ота-жонгинам...

Ханифа нима қилишини билмас, лабларини қонат-гудай бўлиб тишлар, хонага кўз югуртириб:

— Мен уни олиб қўйдим... йўқолиб қолмасин деб олиб қўйдим, — дерди ўйлаб топган гапидан хурсанд бўлиб кетиб. — Сал мадорга кирсангиз, тақиб юрасиз.

— Отам, бу сени бало-қазолардан асрайди, деб об-берганди. Сен менинг ёлғиз қизимсан, шуни тақиб юрсанг, ҳамма кўргулик сендан нари юради, деб, об-берганди...

— Отангиз кўп яхши одам... — Ханифа иложи бо-рича унинг кўнглини қолдиргиси келмасди. — Ҳали сизга кўп туморлар обберади, сиз ҳеч нарсани кўрма-гандай бўп кетасиз...

— Энам... мени кўргани ҳам кемайсан, дермиш тушимда... Мен яқинда кўргали бораман, энажон, фа-қат туморимни топиб олай, дермишман. Тақиб юрма-сам, отам хафа бўлади, депман...

— Яхшиликка бўлсин, илоё, яхшиликка бўлсин! — Ханифа кўзларидаги ёшни артарди.

— Сиз йиғлаясизми?.. — сўрарди бирдан авзойи-ни ўзгартириб Анзират. — Менга ачиниб йиғлаясиз-ми?.. Пешонам шўр экан, нима қилай, опажон... — Бирдан кўзидан ёш қуйилиб келарди. — Мени худо урган экан азадан... опажон... Сиздан яхшиликлар кўрдим... Агар мен думалаб кетсам, Холмат билан Ҳожар ҳовар*да қолмасин, опажон...

— Вой, ундай деманг, айланай, ҳали бу дардларди кўрмагандай бўп кетасиз.

— Биладан... опа, куним калта... ҳар кеча энам тезроқ келсанг-чи, сочим ғитлаб кетди деб, бошини титиб туради... Куним калталигини биладан, опажон.

— Ёмон хаёл қилманг, айланай. Ҳали болаларин-гизнинг роҳатини кўрасиз.

— Мен ҳам умрим бўйи шуни орзу қилардим. Нима қилай, ниятимга етмайдиганга ўхшайман...

— Етасиз, ҳали бу кунларди кўрмагандай бўп кета-сиз...

Анзиратта ҳеч ким Нормат ҳақида гапирмасди. Ун-дан ҳол сўрагани келганлар фақат ўз ташвишларини гапириб, Анзиратнинг кўнглини овлаган бўлишарди-

* Ҳовар — асли кимсасиз текислик, лекин бу ерда «қаровсиз», «ташлан-дик» демоқчи.

да, шу билан бурчларини бажарган бўлиб, изига қайтишарди. Келинчақларнинг ҳаммаси Анзиратнинг олдидида қувноқ бўлишга, уни оз бўлса ҳам нимадандир қувонтиришга ҳаракат қилишарди.

Бироқ у кундан-кунга озиб, мадорсизланиб ҳолдан тойиб борарди. Икки ой ичида унинг танаси чўпга кўйлак кийгизиб қўйилгандай қуриб қолди. Кўкиш тусга кирган сочлари жуда тез оқармоқда эди. Уни биринчи кўрган киши эликларга бориб қолган бўлса керак деб гумон қиларди.

Ўрнидан туриб юра бошлагандан бир ҳафталар кейин унинг касали қайта ўринга ётқизиб қўйди. Энди унинг бутун танаси кўкара бошлаган эди. Дастлаб чакка томирлар кўкарди. Сўнг тирноқларга ўтди. Шу ҳафта ичида кўргали келган Сора деган тенгдош келинчақ унга кўзи тушар-тушмас, серрайиб қотиб қолди ва югуриб айвонга чиқиб, йиғлаб юборди.

— Аёлларнинг шўри қурисин! — йиғлар эди у девор муштлаб. — Аёлларнинг бошига шўр бўлиб тушган урушнинг номи ўчсин. Уни ўйлаб топганларнинг ҳаммасини қора ер ютсин, илойим. Эй, худо, биз сенга нима гуноҳ қиб эдик, бизга бунча азоб юклайсан!.. Худойим, бу нимаси?! Тирик мурданинг ўзи-ку!.. Шунча азоб бўладими?!.

Анзиратни кўргани келган нўғай фельдшер унга дорилар ташлаб кетгач, яна қайта юра бошлади.

Отасининг онасини уриб, яна уларни ташлаб кетиб, ўзи Бийди момоникида юрганига ҳеч тушунолмаган Холмат жуда мулоҳазали бола бўлиб қолган эди. Онаси касал бўлганидан бери у болалар билан ўйнамас, Ҳожарни овулар, онасига иссиқ сув қайнатиб, чой ичирар, печка ёқар, уй супурар, молхона қулар, ўтин ёрарди. Кечалари онасининг бошида ўтириб, шу ҳолатда ухлаб қолар, онасининг ётиб қолгани уни бирдан катта одам қилиб қўйган эди.

— Холматингиз зўр йигит бўлади, — дейишарди келинчақлар унинг эслилигидан қувонишиб.

Холмат, онаси қанча ётса, шунча кўп яхши кўриб борарди. Ҳали бола қалби биланоқ онасининг қандайдир гуноҳ, тенгдош болаларининг айтишича, «бузуқлик» қилганини, отаси шунинг учун уларни ташлаб кетганини англагандек бўлар, назарида онасининг гуноҳи унчалик катта эмасдай туюларди. Онаси битта

гуноҳ қилса нима бўпти?! Эҳе, у кунига қанчадан-қанча айб иш қилади-ку, ҳамма уни кечиради. Онасини ҳам кечиришса бўларди-ку? Ҳаммасини анови ялмоғиз кампир қилди, деб ўйларди Холмат. Набирасини икки марта, отаси урушда ўлган, деб йиғлатган эди. Шунинг аламига отасини тортиб олди. Бўлмаса отаси келмасдан олдин қандай яхши эди. Холматни нуқул мақтарди. «Катта бўлса, отасидай полвон йигит бўлади», деб. Унга желагининг узун енгидан жийда, баъзида оққанд берарди. «Урушмай ўйланглар, бўлмаса, олбир-шолбирларингни кесиб оламан», деб пўписа қиларди. Холматнинг назарида ундан яхшироқ амма йўқ эди. Отаси келди-ю бирдан айниди. Онажонисини урдириб, отасини тортиб олди. Отаси онасини ўрнидан туролмайдиган қилиб ташлади. Энди онаси касал бўлиб ётибди. Отасидан бу иши учун ҳали ўч олади...

Бир марта у болалар билан Кўк қирда тоймачоқ ўйнаётганда, Келдиёр сўпининг кенжа ўғли уни ораларига қўшмаган ва «бузуқнинг ули, онаси бузуқ», деб ҳақоратлаганди. Кейин мактабда ҳам ҳамма унга қарашганини сезар ва мурғаккина қалб азобланар эди.

— Сен энди биз билан ўтирма, — деди бир куни Шариф калтанинг бирга ўқийдиган қизи. — Онанг бузуқ, биз сен билан ўқимаймиз...

Ҳамма бола бирдан унинг олдидан чекиниб, бўлак-бўлак ўтирди. Шунда Холмат хўрлиги келди ва йиғлаб юборди-да, халтасини олиб, чопиб синфдан чиқиб кетди.

У мактабга бормаи қўйганини онасига айтиб, хафа қилгиси келмас, онасининг кўзига тикилиб туриб, негадир йиғлагиси келар, онаси аввалгидай эмас, бошқача бўлиб қолганига ҳайрон бўлар, Ханифа ёки бошқа биров келмаса, онасига ўзи атала қайнатиб берарди.

— Ўзимнинг улгинам, суянчиқгинам, — дерди шундай пайтлари онаси уни эркалаб. — Силарни деб бу дунёда яшаб юрибман-да, менинг меҳрибонгинам.

Холмат онасининг товушидаги заиф илтижони англаб, юраги ғаш тортар, ниманидир сезганга ўхшар, агар онаси инқилламай гапирса, тузалаётган, инқиллай бошласа яна касал бўлаётганини билар эди. Онаси касал бўлгандан бери кам ўйнар, деярли уйдан

чиқмас, уйдан чиқса, қандайдир оғир нарсани кўтариб юрганга ўхшар, ҳамма «ана, онаси бузуқ, онаси бузуқ келяпти», деяётгандай бўларди. Отаси кетиб, онаси ётиб қолгандан бери бутун қишлоқ унга қанақадир бошқача муомала қилар, энди кимдир ўқрайиб ўтар, кимдир ачинганга ўхшаб, ўта меҳрибончилик қилар, кимдир индамай ўтиб кетарди. Холмат буларнинг барини сезар, сезиб, қаеридир ачишганга ўхшар, лекин қаери эканига ақли етмасди.

Ҳожар ҳам ниманидир сезгандек, оғир бўлиб қолган, кўзлари алам чекаётгандек мўлтиллаб турарди. Лекин уйда бирдан-бир чўчимай ва ҳеч нарсани ўйламай куладиган, ўз-ўзидан қувониб юрадиган ёлғиз у эди. У ҳам уйдаги фожиани англаётгандай бўлар, кўзлари доим савол аломати билан ёнар, юзи изтироб чекаётгандек хўмрайиб олар, онасининг нега бунча узоқ ётганини, баъзан кунлаб кўзини очмаётганини тушунгиси келар, бу унга ниманидир эслатгандай ва у ҳам уйдаги умумий ҳолатга қўшилиб, қайғураётгандек бўлар эди. Бироқ, барибир ҳамма нарсани тез унутар, қайғу ҳам, қанақадир бахтсизликлар ҳам уни буткул изтиробга сололмасди. Ташвишни ва аламларни тезда эрдан чиқариб, яна уйнинг ичида ўзини ўзи қувалаб, тахмондаги кўрпачалар уюмидан сакраб, мушукни қитиқлаб, қиқирлаб кула бошлар, у катталарга ўхшаб узоқ қайғуришни истамас эди. Унинг учун ҳамма нарсаси ўйин ва кўнгил ёзадиган нарсаси бўлиб туюлар, ҳамма нарсадан қувонар, шодланар, ҳамма нарсасига кўнгил берар эди. У «онаси бузуқ» деган гапларга ҳам эътибор бериб, қийналиб ўтирмасди. Гоҳида онасига қўшилиб, онасига ўхшаб, кўзларини юмиб узоқ ётар, бироқ ҳеч қандай қизиқ нарсаси йўқлигидан дарров ўрнидан туриб кетар ва онасининг нима учун бу қизиқ бўлмаган «ўйинни» бунча кўп ўйнашига ҳеч тушунолмасди. Ўлик оралагандек бўлиб қолган уйда бирдан-бир жонли овоз ва бирдан-бир ҳаёт нишонаси — унинг кулгиси эди.

Холмат ҳам шундай, бироқ у кўп нарсани англари, шу сабабли Ҳожарга ўхшаб бу сўкиш ёки ҳақоратларни тезда унутар олмасди. Печка олдида бир халта ошиқларни очиб, ўз-ўзича гўлдираб ўйнари, шу билан ўзини овутмоқчи бўларди.

— Болам, сен ҳам ташқарига чиқиб, ўйнаб кел-

санг-чи, — дерди Анзират, боласининг ёлғиз ўйнаб ўтирганидан эзилиб.

— Бормайман, — дерди Холмат хўмрайиб. — Бола-лар масхара қилади...

Анзират унинг гапларидан уялиб кетар, шоша-пиша ўзини кўрпа ичига тортар ва йиғлаб юборарди.

— Ҳали сизларга ҳам азоб беряпманми?! — деб Холматга тикилиб, узоқ йиғларди. — Илоё, бу кунидан онанг ўлсин, ўғлим, силарни шарманда қилмай, онанг ўлсин... ўлим тила. Онангга ўлим тиланглар?..

— Сиз бузуқ эмассиз, шундайми? — дерди Холмат унинг йиғлаётганидан ўзининг ҳам йиғлагиси келиб. — Мен биламан ..

— Йўқ, бузуқ эмасман, — йиғларди она Холматни кучиб. — Сен ишонсанг... бузуқ эмасман.

— Она, ҳаммасини анави ёлмоғиз қилган. Биламан, биздан отамни тортиб олиш учун шундай қилган. Мен биламан. Ўшанинг набираси биринчи бошлади — «она-си бузуқ билан ўйнамайман», деб.

— Уларга қулоқ солма. — Ўпкасини босолмасди Анзират. — Менга ишонсанг бўлди. Бузуқ эмасман, уларнинг ўзлари бузуқ.

— Улар билан ҳеч ўйнамайман, улар мени етимча ҳам дейишади, яна айтишадики...

— Қўй, болам, қўй, айтма...

Анзират Холматни кучганича ўкириб йиғлар, ҳозир ўғли ўзининг бошқа бир айбини айтиб юборишидан қўрқиб, унинг оғзини ёпарди. У қилган хато фақат ўзини эмас, болаларини ҳам, отасини ва бутун қишлоқнинг тилини қисик, шарманда қилганини англади ва бундай номусга чидай олмай ўзига ўлим тиларди. Ёлғиз ўлим... Болаларининг ташқарига чиқмай қўйганини, уларнинг сиқилиб ўтирганини кўрган сайин, эзилиб йиғлаб, азоб ва номус уни тобора еб, унинг бутун мадорини суғуриб борар, уни яна тўшакка миҳлаб ташларди.

У энди ўрнидан туриб юра бошлаган пайтларда бир куни Холмат уйга югуриб кириб келди. Унинг уст-боши ҳўл, юзи қизариб кетган, худди бир айб қилиб қўйгандай кўзлари бежо чақнар, ташқарига қараб-қараб қўярди.

— Нима бўлди, ўғлим? — сўради қўрқиб кетган Анзират унинг важоҳатини кўриб.

— Урдим, — деди Ҳансираб Холмат.

У гапириб бўлмасдан Эшиқдан Неъмат узуннинг тожик башара хотини кўринди. У қўлига тол хивич кўтариб олган, қарғаниб келарди. У эшиқдан кира солиб: «Ҳали қутуриб қолдингми, сен етимча», деб, хивич билан Холматнинг юзи аралаш туширди. Холмат чийиллаб йиғлаганча, Анзиратнинг орқасига ўтиб яширинди.

— Нега бировнинг боласини урасиз! — бирдан тутақиб бақирди Анзират. Унинг кела солиб, юз-кўзи демай, ўғлини савалаб қолгани, худди у йўқдай, худди у ўлгандай, болалари кўчада қолгандай қилиб савалагани алам қилиб кетди. — Нега урасиз?! — яна бақирди бўғилиб ва туйқус йўтали тутиб қолди. — Нега урасиз?! Уху, уху-ху-ху, нима? Уху, уху... мен ҳали шундай — оёқ остида қолдимми? Уху, уху. нима қилди сизга?..

— Нима гуноҳ қилганини ўзидан сўранг, келин, — деди заҳарли ва кинояли товушда. — Болажонингиздан сўранг, қонга бўяб ташлабди-ку, яна нима қилиши керак?

— Ўзи «онанг бузуқ», деди, масхара қилди, — деди Холмат онасининг ортидан йиғлаб... — Шундай дегач ураманди!..

— Вой, ўргилдим, сиздай энасининг ҳимоячисидан! — шанғиллади Неъмат узуннинг хотини. — Нима, энангни бузуқлиги ёлғонма? Ана, энангдан сўра ёлғон бўлса, бузуқни бузуқ дейди, кўрни кўр, карни кар дейди-да! Ҳам фарлик, ҳам шанғилик дегани шу-да. Ана, ёлғон бўлса энангдан сўра, жувонмарг кетгур...

Яширинган жойидан чиқиб Холмат онасига қаради. У онасининг бузуқ эмаслигини манави рақибининг онасига кўрсатиб қўйишни, бузуқ эмаслигини исботлашни истарди. Анзират довдираб қолди. Неъмат узуннинг хотинидан кўзларини олиб қочди. Ўғлининг бошини кучоқлаб олиб, қалтироқ товушда:

— Ундай деманг! — деди у заиф ва аламли товушда. — Ундай деб болани бузманг. Ҳали тирик эканман, ҳеч кимга уришга йўл қўймайман, эшитяпсизми?! Йўл қўймайман... Ҳеч кимга калтаклатиб ҳам қўймайман... Мен ўлганимдан кейин урасиз буларни...

— Оҳо! — деди Неъмат узуннинг хотини, бутун қишлоқ эшитсин дегандай кўзларини белига қўйиб,

гавдасини ликиллайтиб, баттар шанғиллай бошлади. — Оҳо, ҳали мен оппоқман ҳам дерсиз, ҳали болани ҳам сен туғдинг дерсиз? Йўқ, нега ҳам фарлик қилиб, ҳам балаңд келасан... — У бирдан сенсирай бошлади. — Болани мен эмас, сен туғгансан, бузуқликни сен қилгансан, яна болангни ҳам бузасан, бировларни ур, деб ўргатасан!.. Ўйнаш орттириб, қишлоқни шарманда қилганинг етмагандай болангни ҳам босмачиликка ўргатасан, сенга ким қўйибди гапиришни?! Олдин этагингдаги доғни ювиб ол. Кейин гапирасан. Олдин болаларингни тийиб юр, катта бўлса, буларниям ўйнашликка ўргатасан...

— Бас қилинг!.. — Телбалардай ўкириб ўрнидан турди Анзират. Унга охирги гап жуда ўтиб кетган, у дағ-дағ титрар эди. Кўзларидан ёш қуйилиб оқар, лекин артишни хаёлига ҳам келтирмасди. — Бас қилинг ҳозз-зир чопиб ташлайман! — У печканинг олдида турган болтага ташланди. — Чопиб ташлайман... жонимдан тўйиб кетдим. — Болтани кўтариб олдинга югурди. — Тинч қўясанми, йўқми?! Нега мени уйимга бостириб кириб айғоқлик қиласан... Нега болаларимга кун бермайсилар? Мен сенларга нима гуноҳ қилдим, нима айб қилдим... сенларга... арпаларингни хом ўрдими? Эрингни ўйнаш қилдимми?! Нега ҳамманг менга осиласан?! — Унинг вазоҳати қўрқинчли эди. Кўзлари қутургандай қизариб кетган, рўмоли тушиб, оқиш сочлари тўзиб кетганди. Лаблари ғазабдан титрар, қўллари қалтирар эди. — Ҳамманг мени гап қиласан, ҳамманг аламингни меңдан оласан. Нима, ўзларинг оппоқми?! Ўзларинг ҳеч айб қилмаганмисанлар?! Айбимни билмайди деб ўйлайсизларми?! Ҳаммангни ўлдираман... ўлдираман!..

У серрайиб қолган Неъмат узуннинг хотинига қараб болтани кўтарди. Неъмат узуннинг хотини унинг авзойини кўриб, қўрқиб кетди ва орқага чекина бошлади...

— Вой, одамлар, ўлдириб қўяди! Жинни бўп қопти! — деганча ташқарига югуриб чиқиб кетди. — Ўлдириб қўяди... қутқаринглар... войдод, одамлар!..

У ташқарида тўпланган уч-тўрт одамнинг орасига ўзини урди ва балаңд овозда шанғиллай бошлади:

— Бу қишлоқда туриб бўлмай қолди, бу бузуқ ҳаммани шарманда қилди! Ўйнаш орттириб энди зўра-

вонлик қиялпти. Иштонини бошига кийиб олган бу. Боласини ҳам бузуқликка ўргатяпти... Бу билан бир қишлоқда яшаб бўлмай қолди. Ё у турсин бу ерда, ё биз турайлик, бу нима шармандалик?..

Анзират у чиқиб кетгач, эшикнинг ичидан тамба-лади-да, болтани четга улоқтириб, ўзини печканинг ёнидаги пўстакка ташлаб, хўнграб юборди, оғир ва балаңд товушда тақдирини, қисматини, яратганни қар-ғаб, узоқ йиғлади. У хўрланган, ҳақорат этилган, дунё-дан умид узган, орзу-умидлари парчинланган, забун, кераксиз киши бўлиб қолган алфозда, токи ҳушидан кетгунча, ўзини босолмай, хўнграб-хўнграб йиғлади.

Ҳушидан кетиб қолгач, уни овута олмай ўтирган Холмат ташқарига югуриб чиқди-да: «Онам ўлиб қол-ди», деб бақирганча йиғлаб, Ханифаникига қараб жон-қолатда югуриб кетди...

Кунлар илий бошлагач, Анзират касалдан тез туза-ла бошлади. Нўғай фельдшер ташлаб кетган дорилар унга кор қилди. Қишлоқ келинчалари уни ёлғиз қол-дирмай навбатма-навбат келиб туришди. Улар ўзла-рининг шўх ва самимий кулгилари билан Анзиратнинг ўтмишини оз бўлса ҳам унутиб, ҳаётга ҳавас билан қарашга мажбур қилишди.

XIV

Норматнинг кейинги кунларда қишлоқда тургиси келмай қолди. У ўзининг ҳаётидан хабардор бўлган кишиларни кўргиси, уларнинг ҳамдардона ёки масха-раомуз тиржайишларига чидаб, кўнглини бузгиси кел-мас эди. Ов милтигини олиб, Қоратўшда қишлоқма-қишлоқ кезиб юрар, юрагини шундай қилиб бир оз ёзган бўларди. Тоғлар эса уни гоҳ туманли, гоҳ очи-либ, гоҳ хўмрайиб кутиб олар, унинг кўнглига мос равишда гунг ва соқов эди. Оғриётган эркак қалби кимга ёрилсин? Тоғу тошларгами? Йўлларгами ёки ас-рий, бунақа дардларни кўравериб, афти ҳам, пешона-си ҳам тиришиб кетган арчаларгами? Улар оғриқ нима эканини қаердан билсин? Эркак қалбини қаердан ту-шунсин? Қаердан англасин?!

Нормат деярли ов қилмасди. Фақат олдидан чиқиб қолганда ёки завқи келгандагина ов қилар, номигагина милтиқ елкасида юрарди. У ҳафталаб қишлоққа кел-

мас, тоғдан-тоғга ўтиб, таниш қишлоқларда ёки эски форларда тунаб юрарди. Ҳамма жойдан у хўшлашмай кетиб, кутилмаганда пайдо бўлиб қоларди.

Аста-секин у бошига тушган кулфатни бир оз унутган, шундай сўққабош яшашга кўника бошлаган бўлса ҳам, Холмат билан Ҳожарни соғинарди. Шу сабабли ачишган юрагига малҳам излар, бироқ дунёда ундай малҳам йўқ эди. Аслида қишлоққа у болаларини узоқдан бўлса ҳам бир кўриш учунгина келар, уларни соғ-саломат кўргач, яна овга чиқиб кетарди.

Қишнинг ўрталарида у қишлоқда бир ҳафтача турди-ю, ойнинг охирларида яна овга жўнаб кетди. У бу гал Бошчорбоғ томонлардаги адирларга жўнади. Кечга яқин ўзи ҳам номини билмайдиган тўрт-бешта уйнинг чироғи ёниб турган кичкина қишлоққа кириб борди. Унинг қорни жуда очкаган, Қоратўш ҳам чарчаб сурина бошлаган эди. Бугун шу қишлоқда дам олмоқчи бўлди ва дарага туташ ялангда жойлашган, ҳаёти каттагина, кўпроқ терак экилган боғи бор, эски бир уйга отини бурди. Уйга етмасдан уни катта олапар ит бутун дарани ларзага солиб, ҳуриб кутиб олди. Итнинг кўринишиёқ ваҳимали эди: жунлари узун ва ҳурпайган, ўзи нақ эшақдай келадиган, товуши дағал, одамга тикка ташланадиган орлон кучук эди. У Норматни ўзига қарашли мулкда кўргач, қорни сачратиб югуриб келди. Унинг шарпасидан Қоратўш ҳуркиб, қулоқларини динг қилди ва тўхтаб қолди. Ит кела солиб, отнинг думига ташланди-ю, ўзига ўтирилган милтиқни кўргач, ириллаб, пичоқ тишларини кўрсатиб, орқага тисланди.

— Олапар, маҳ-мах, жим бўл, — деди Нормат унинг тусига қараб, таваккалига. — ҳим, хе... ҳаром қотгур, танимаяпсанми?!

Ит унинг товушини эшитиб, баттар вовиллай бошлади. Ит қаёққа ўтса, Нормат ўша ёққа милтиқни бурарди. Ит айлана туриб, бирдан отнинг гумшуғига ташланди: кўрқиб кетган от ўзини бирдан орқага олиб, олдинги оёқларини тикка кўтарди-да, кишнаб юборди, сал бўлмаса Нормат эгардан учиб кетаёзди.

— Олапар... Тўрткўз... ким бор?!.. — деди у жонҳолатда итнинг номини топишга ҳаракат қилиб. — Кўр бўлгур, жим бўл!..

Пастаккина уйнинг эшиги очилиб, бир кишининг

қораси кўринди. Изидан хирагина фонус чиқди. Уй эгаси фонусни бўйи баробар кўтариб:

— Ким у? — деб сўради ингичка товушда.

Нормат итнинг ўзини жойидан қимирлатмай қўйганидан боши қотиб турар эди, товушни эшитиб, хурсанд бўлди:

— Қариндош, итингизни чақириб олинг, тоза овра қилди-ку.

Ит эса эгасининг товушини эшитиши билан дадилланиб, қайта ҳужумга ўтган, отни айланиб баттар ҳура бошлаган эди.

— Сиртлон, маҳ-маҳ, тур жойингга бор. Ҳе, ўл, бор!..

Ит думини ликиллатиб бир-икки ҳурди-да, отга йўл берди, боғ деворнинг бир четига бориб, кузатиб турди.

— Меҳмон керак эмасми? — сўради Нормат енгил тортиб, эшикнинг олдидаги супада отдан тушар экан, фонус кўтарган кишининг сийрак соқол, ориққина киши эканини кўрди.

— Қайси ўзбек меҳмонни қувлабдики, биз қувласак, — деди қувноқ ва мулоийм товушда фонус кўтарган киши. — Қани, отингизни беринг, сиз ичкарига кираверинг... Эшмат! — деб чақирди ичкарига қараб. — Қани чиқ, меҳмонни уйга бошла... — Уй эгаси фонусни чап қўлда кўтариб, отни боғнинг этагида қорайиб кўринаётган молхона тарафга етаклаб кетди. Ичкаридан чиққан ўн бир яшарлардаги бола аввал унга ҳайрон бўлиб қараб турди-да, сўнг уялинқираб салом берди ва Норматни уйга бошлади. Уй айвонсиз, биринчи эшиқдан даҳлизга кирилар, даҳлизнинг икки томонида икки эшик бор эди. Бола даҳлизда катта, ичи кигиз этигини ечди-да, Норматнинг оёғига бир қараб, ўнг томондаги эшикни итарди. Нормат ясама оёғидаги этигини зўрға ечиб, ичкарига, торгина, лекин шифти баланд, кираверишига тунука печка ўрнатилган хонага кирди. Хонада иккита бола ва бир қиз бор эди: болалар саккиз ва беш ёшларда, қиз эса ўн учлар атрофида эди. Болаларнинг каттаси билан қиз печка олдида, беш ёшлардагиси эса уйнинг ўртасида катта ёғоч косага қатиқ солиб, ичиб ўтирарди. Қиз билан бола Нормат кириши билан печка атрофини унга бўшатиб беришди. Нормат олдига қатиқ қўйиб ўтирган болага

кўз қисди ва бесўнақай ҳолатда ясама оёғини сал эгиб, печка олдидаги пўстакка чўқди. Бола қатикни оёқларининг орасига олиб, ёғоч қошиқда хўриллатиб ичди-да, Норматга бир қараб, уни обдан кўздан кечиргач, яна қатигини ича бошлади. Қизил бахмал дўппи кийган, озғингина қиз шарақлаб қайнаган қумфони печка устидан олар экан, Норматнинг оёғига ажабланиб қаради, сўнг уялиб кўзларини олиб қочди.

Хонанинг тўрига кўрпа-ёстиқ тахланган, яккаю ягона деразага аёл кишининг чопони илиниб, совуқдан тўсилган, кўрпа тахмони олдида катта ёғоч сандиқ турар, сандиқ юзидаги расмларни бола чизгани ўхшовсизроқ гулларидан кўриниб турар, унга катта қулф осилган, деворларга кашталар илиб ташланган, ерга кигиз устидан наMATлар тўшалган, қатик ичиб ўтирган боланинг олдида кири чиқиб кетган дастурхон ёзилган эди. Печка устида қоп-қора идишда ёвфон қайнар, ёвфонга қурт солинган бўлса керак, ҳиди хонани тутганди. Печка олдидаги чолмани(қотирилган тезак) айтмасан, хона анча шинам ва тоза эди.

— Адашиб қолдингизми? — сўради ундан боядан бери оёғидан кўз узмай ўтирган, отаси «Эшмат» деб чақирган бола.

— Қаердан билдинг?

— Бу ерларда кўп адашишади, — деди бола катта одамлардек. — Бошчорбоғ бозоридан қайтаётганлар адашиб, бизнинг қишлоққа келиб қолишади. Сизни итимиз қандай ўтказиб юборди? У ҳаётдан берига ҳеч кимни ўтказмайди...

— Билмай қолган бўлса керак, — деди Нормат. — Боғга кирганимда кўриб қолди.

— Итимиз бўри тутди, — деди боядан бери Норматдан чўчиётгандай бегонасираб ўтирган саккиз ёшлардаги, отасидек сарғиш бола.

— Бўрини итимиз тутгани йўқ, — деди Эшмат унга «жим ўтир» дегандай қараб. — Бўрининг ўзи музлаб қопти. Кимдир оёғидан отган экан. Қишлоғимизгача судралиб келибди.

— Итларинг зўр экан-да, — деди Нормат Эшматнинг гапига эътибор ҳам бермай сариқ болага қараб. Боланинг қаеридир Холматни эслатарди. Нормат болаларини эслаб юраги орзиқди. — Ит сеникимми?

Бола Эшматга бир қараб олди-да:

— Ҳа, — деди ишончсизроқ қилиб, яна Эшматга қаради.

— Алдаяпти, алдаяпти! — деди Эшмат. — Ит меники, мен уни ўзим йўлдан топиб олган эдим.

— Э, чатоқ-ку, — деди Нормат сарғимтир болага қараб. — Сенинг ҳеч нарсанг йўқ, шекилли?

Бола хафа бўлгандай, бошини эғди-ю, хўмрайиб олди.

— Тойхори бор, — деди унинг ўрнига Эшмат. — Отам шу бу йил олиб берди.

— Зўракан тойхоринг бўлса, — деди Нормат, қитмирлик билан боланинг кўнглини кўтариб. — Ҳангими?..

— Урғочи, урғочи! — чийиллади Эшмат қикирлаб кулиб.

— Урғочи бўлса, янаям зўр, — деди Нормат Эшматга кўз қисиб. Сарғиш бола икковига хавфсираб қаради. — Йигиттики урғочи бўлиши керак...

Эшмат кулиб юборди. Унинг кулгиси беғубор ва самимий эди. Бу самимийлик Норматнинг ҳам қалбига ўтди. У ҳам сўнги ойларда биринчи марта яйраб жилмайиб қўйди.

Озгингина қиз ўртага чойни келтириб, суви қочган иккита нон қўйгач, эшиқдан фонус кўтариб уй эгаси кириб келди. Тутаб турган қорачироқ нурида Нормат унинг ўрта бўй, сийрак соқол, қирқларга яқинлашиб қолган киши эканини кўрди.

— Э... меҳмон-ей, шуни айтади-да, чақирилмаган меҳмон азиз, деб! — деди у фонуснинг пилигини пасайтириб бир чеккага қўяр экан. — Буни қаранг, бугун ўзимдан-ўзим оқ шўрва қил, деб тайинлагандим. қадамингиз хосиятли экан...

Уй эгаси кир чопонини ечиб, печка устидаги қозиққа илиб қўйди ва Норматни дастурхонга таклиф қилди.

— Хўш, меҳмон, йўл бўлсин, асли қаерликсиз? — деб сўради ўтиришгач.

Нормат қаерлик эканини айтди.

— Қариндош эканмиз-да, — деди уй эгаси, унга мулоийм кўз ташлаб. — Шуни айтадилар-да, билмасдан учратмас, деб. Биз ҳам илгарилар Кўкабулоқда ўтирардик. Қани, қизим, келтир-чи овқатингни. Меҳмон, кимлардан бўласиз?

— Мамат мерганнинг ўғлиман.

— Ўтроқи Мамат мерганнингми?

— Ҳа.

— Кўрмаганман-у, лекин зап одам ўтган дейишади. Қани, овқатдан олинг, қурутни ўзим қўлим билан қилганман...

Овқатдан кейин болалар печка атрофига ўтиб ухлаб қолишди. Нормат уй эгаси ўзи билан тўрга, юк тахмонининг олдига жой солди. Уй эгаси анча сариштали одам экан. Тиниб-тинчимаслиги, кўнгли очиклиги озғин, чўзинчоқ юзидан билиниб турарди. Гапирганда доимо бировнинг кўнглига озор беришдан кўрққандек мулойим ва юмшоқ қилиб гапирарди. Унинг ҳаракатидан, гапларидан одам ажратмаслик, бегонасирамаслик одати болиги сезиларди. Кўринишидан куйинчак одамга ўхшарди.

— Боя янгам кўринмайди деб сўрадингиз, — деди ётганларида уй эгаси. — Янгангиз бечора қазо қилдилар. Бир йилдан ошди... ўзини еб қўйди, бечора. Номусига чидай олмади... қайғу олиб кетди... Ҳаммасига мана шу лаънати уруш сабабчи. Сиз оёқдан ажраб қайтибсиз, одамларга кўрингали уяляпман, деяпсиз, уруш нималар қилмади? Унинг келтирган кулфатини санаб бўладими! Мана, ўзингиз айтинг, биз деҳқонларнинг одам ўлдириш тушимизга кирибдими?! Мажбур қилдиришди — ўлдирдик! Ҳозир ўлдирган одамларим тушимдаям тинч қўймайди. Кечаси билан бўғиб чиқади. Ҳали айтдим, асли Кўкабулоқданмиз, деб. Агар Мулла Турди деганни эшитган бўлсангиз, ўша кишининг жияниман, етим ўсганмиз.

— Мулла Турдининг?! — ажабланди Нормат. — Унда бизга ҳам жиян бўларкансиз-да. Сизни Кўкабулоқда кўрмаган эканман.

— Очарчилик йилларида бу ерларга келиб қолгандик. Кўкабулоққа фақат меҳмон бўлиб борганман. Аввал чўпон, кейин қишлоқ шўросида аравакаш бўлдим.

— Буни қаранг, сизни ҳеч тўйларда ҳам кўрмаган эканман. Айтгандай, бу қўлингиз урушдан майиб бўлганми?

Мезбон бош чайқади. У негадир, ичидагини биратўла айтгиси келаётган одамга ўхшарди. Бу Норматга эриш туюлди. Лекин мезбон ичиди гап ётмайдиган оққўнгил эди. Нормат буни сезиб, жилмайиб қўйди.

Бунақа одамлар билан зерикмайсан. Ҳаммасини ўзлари айтиб беради.

— Тўққиз йил арава ҳайдадим. Дехқонобод, Шаҳрисабз, Китоб йўллари менга беш қўлдай таниш... Уруш бошланар йили нима бўлди-ю, Лангарота довонидан арава афдалиб, беш қоп буғдой дарёга тушиб кетди. Дарё қутурган пайт эди, ҳеч нарса қилолмадим. Бориб раисга айтдим. У менга дўқ урди. Қаматаман деди, ўша беш қоп буғдойни бўйнимга юклади. Ўзингиз ўйланг, ўзим аравакаш бўлсам, беш қоп буғдойни кимдан оламан? Мени роса тергашди, идорама-идора судрашди. Кейин тўсатдан уруш бошланиб қолди-ю, мени урушга жўнатиб юборишди. Орқамда янгангиз тўрт боласи билан чирқиллаб қолаверди. Уч йил уруш кездим. Қанча одам ўлдирдим, билмайман, санаб ўтирадиган пайт эмасди. Охири ўзимни ҳам ярадор қилишди. Чап қўлим ишламай қолди. Дўхтирлар, аста-секин ишлаб кетади, деб уйга жавоб беришди.

Мезбон негадир хомуш бўлиб қолди ва уфлаб қўйди.

— Янга урушдалигингизда қазо қилибдими, — сўради Нормат унинг хомуш бўлиб қолганидан таъсирланиб.

Мезбон бош чайқади. Кейин яна ўша очиқ-сочиқ-лигига қайтиб, уфлаганча гапини давом эттирди.

— Уйдан уч йилдан бери хат олганим йўқ денг, савод йўқ эди. Уйга келсам, нимани кўрдим денг, ҳувиллаб ётган уйимни! Ҳеч ким йўқ. Қўшнилардан сўрасам, сени ўлди деб эшитдик, огирчилик хотинингни эзиб қўйди. Ноилож бир ҳисобчига тегиб кетди, дейишди. Роса ғазабим қайнади. Хотинимни бориб ўлдирмоқчи бўлдим ҳам. Э, бор-э, деб ўрус шаҳарларига қайтиб кетмоқчи ҳам бўлдим. Лекин кўнглим бўлмади. Хотинимни-ку, кўрарга кўзим йўқ, ахир у мени шарманда қилди-да, аммо болаларим ҳеч ҳаёлимдан кетмади. Кечалари тушларимга кириб чиқади. Айниқса, кенжам!.. Мен кетаётганда энди «атта-атта» дейишни ўрганган эди. Ухласам ҳам уни кўраман, юрсам ҳам. Тушимда ҳам у «атта-атта» деётгандай бўлади. Охири бўлмади. «Маллабой, сен шунча қонни ким учун кечдинг, хотининг учунми ёки болаларинг учунми, хотинингга ўчакишиб болаларингни тирик етим

қилмоқчимисан, ўргилдим, сендай номусли одамдан», деб ўйладим-у, шартта Ёнтоқлига жўнадим. Идорага кириб, раисга шундай-шундай, ҳисобчинг менинг хотинимди йўлдан уриб, уйига келтириб олибди, агар яхшиликча кўнса кўнсин, бўлмаса военкоматга бориб айтаман, дедим. Раис қўрқиб кетди. Мени ҳисобчининг уйига ўзи бошлаб борди. Ўша ерда хотинимни кўрдим: бечора, озиб-тўзиб, бир ҳолатда бўп қопти, устида ўчоқ кўйлак, касалманд, зўрға оёқда юрибди. Ҳисобчи уни иккинчи хотин қилиб олган экан. Мени кўриб, серрайиб қолди: арвойимни кўрдим, деб ўйлаган экан. Қизим ҳам молхонада экан, мени кўра солиб югуриб келди. «Отажон, отажон», дея бўйнимга ўзини ташлади. Уйдан Эшмат улим ҳам югуриб чиқди. У ҳам кела солиб, менга ўзини отди. Уларнинг қувонганини кўриб, хотинимга бўлган ғазабим ҳам ўз-ўзидан ўчиб қолди. Фақат икки улим товукхонанинг олдида менга ҳайрон бўлиб қараб турарди. Ҳисобчига бир нарса демай, болаларимни олдим, хотинимнинг қўлидан етаклаб жўнадим. Югуриб чиққан ҳисобчи нимадир деди, мен эшитмадим, эшитиш ҳолатида эмасдим. Раис уни уришиб берди. Шундай қилиб, хотинимни, болаларимни уйга қайтариб келдим. Хотиним бечора кўп йиғлади, кўп азоб чеқди. Доим: «Уйингизнинг чироғини ўчирдим», деб йиғларди. Мен бирон марта ҳам юзига солмадим. Аввал қандай бўлсам, ўзимни шундай тутдим. Болаларим қайтиб келиб бағрим тўлди, кўнглимдан дардлар ариди. Улар менга ҳаёт берди. Мен энди шулар учун яшашим кераклигини тушундим. Ўзингиз ўйланг, биздан бу дунёда нима қолади? Шулар-да! Буларнинг олдида ҳар қандай гуноҳини кечирса бўлади, қолган ҳамма нарса ўткинчи. Хотиним олти ой ҳам бирга яшамади. Ўтган қишда ётиб қолди-ю, қайтиб турмади. Бундай ўйлаб қарасангиз, уларгаям қийин бўлган: нима бўлсаям худонинг ожизлари-да, уруш уларниям шундай қилишга мажбур қилган. Биз эркаклар бир оз шошиб ҳукм чиқарамиз. Мен ҳозир хотинимнинг ўлимига мен сабабчи бўлдим, деб ўйлайман. Агар мен кенгфеъл бўлиб, унинг кўнглига шубҳа солмаганимда, тузалиб кетармиди? Энди ўз ёғимга ўзим қовриламан. Яхшиям болаларим бор. Бўлмаса алақачон бу ерлардан бош олиб кетган бўлардим. Энди мана шу саккиз жуфт

қоракўзни бировнинг қўлига қаратмай ўстирсам, шу менинг умрим, деб ўйлайман...

Уй эгаси жим бўлди. Кейин ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. Нормат бу одамнинг гапларидан кейин бирдан ўзидан уялди. Маллабой унга шунча кунлар иккиланиб юрган ва юрагини тирнаётган саволларга худди унинг келишини билгандай, ўзининг тақдири билан бирпасда жавоб топиб берган эди.

Маллабой қайтиб кирди. Нормат у билан ортиқ гаплашгиси йўқ эди. Агар яна гаплашса, ўзининг нималаридир фош бўлиб қолишидан қўрқиб, кўзларини юмиб ётди. Маллабой уни ухлаган деб ўйлаб, устига чопонини олди-да, пишшилаганча дам у ёққа, дам бу ёққа ўгирилиб ётди.

Нормат кўз юмиб, унинг қийналиб нафас олишини эшитиб турарди... Ўзининг ҳам уйқуси келмади, ўзеникига ўхшаб кетадиган бу одамнинг қисматида негандир у ўз тақдирини кўрди. Бу ўхшаш туйғу болаларни кўргандаёқ бошланган, энди кўксини ловиллатиб куйдирмоқда эди. Маллабойнинг ўзидек содда, кўримсиз, мулойим ҳукми унинг баландпарвоз хаёлларини парчалаб ташлаганди. Бу ҳукм гарчи бошқа бир пайтда қарор топган таомил мезонига мувофиқ келмаса-да, шу тобда адолатли ва инсонпарвар эди. Ана шу инсонпарварлиги Норматнинг шу вақтгача сифиниб келган номус, орият, шаън ва ғурур деган тушунчалардан устунроқ эди.

Эртасига Маллабой билан хайрлашмай ҳам тонг қоронғисида чиқиб кетди. Қишлоққа қайтди-ю, мартнинг адоғигача овга чиқмади.

* * *

Ўн беш кунлар ўтгандан кейин кечга яқин Бийди момоникига ўзи кириб борди. У ҳаммасини ўйлаб, тазога солиб кўрган ва қатъий қарорга келган эди. Унинг азиятли ва хаста қалби урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган, оддий, уруш кулфатлари эзиб ташлаган, унга таслим бўлган, кўниккан, тақдирига тан берган эди. У мана шу қарорни, мана шу оддий ҳақиқатни тоғу тошлардан аслида ўзи икки ойдан буён излаб юрганини фақат Маллабойнинг гапларидан сўнггина англаган эди.

У кириб борганда Бийди момо бошига эски қора

чопонни ташлаб, саргайиб кетган жунни олдидаги тароқдан ўтказиб олмоқда эди. Кичик келин яланг бош бўлиб олиб, тўрда, олдига кичкина қуроқли бўхчани ёзиб, ичидаги кийимларни тахлаётган эди. У Норматни кўрди-ю дик этиб ўрнидан турди ва ерда ётган рўмолини олиб, бошига илди, шоша-пиша бўхчани ўрай бошлади.

— Едирдим, ичирдим, — дерди Бийди момо кириб келганга ҳам эътибор бермай, бошини тароқдан кўтармасдан. — Кўзимнинг нури деб ўстирдим, қариганда тепкилаб кўмишади, деб ўйлапман мен бечора, энди эса ҳузурини бегоналар кўрди. Бегона юртларда ўлиб кетди. Одамларникидай ҳеч қурса биттасиям тирик қолмади. Бошимни азалдан ўзи шўр қилиб яратган экан... Кетсанг, бор кетавер. Сени ушлаб турганим йўқ, сизлар ўзи шундайсизлар, бировнинг бошига кўргулик тушса, дарров қўшилиб тепкилайсизлар... Бор, тезроқ жўна... Ҳамма лаш-лушларингниям опкет, ҳаммасини кўтариб жўна...

— Амма, — деди кичкина келин, Норматга бир қараб, хижолат бўлгандай. — Бўлди энди...

— Нимаси бўлди! — жағ-жағлади унга қараб Бийди момо. — Тўғри гап ёқмайди-да, эринг ўлган бўлса, гуноҳкор менми?.. Нега менга зарда қиласан... Ё сенам биронтани топдингми? Топган бўлсанг бор, кетавер, мени шарманда қилмасдан кет, қорангниям кўрмайин.

— Амма, — деди яна хижолатли қилиб кичик келин, Норматга яна бир қаради-ю, дув қизариб, юзларини яшириб, йиғлаб юборди.

— Яна йиғлашинг нимаси, йиғлаб кўнглимни бўшатаман деяпсанми?! Овора бўлма, ўзи тош бўп кетган бу юрак. — Бийди момо шахд билан жунни тароқдан ўтказар экан, қўллари қалтираб тароққа бармоғини уриб олди. — Ҳе, сағано қол, сенам, тароқ бўлмай! — деди қонаган бармоғига титраб-қақшаб жун босар экан, тароқни олиб печканинг орқасига улоқтирди. — Авваласиям пешонам курсин, бўлмаса куним шуларга қолармиди! Келиб-келиб шуларнинг қўлида хор бўлиб ўлиб кетаманми?..

Нормат ноқулай пайтда кириб қолганидан хижолат бўлиб йўталди. Бийди момо қонаётган бармоғини сикиб ушлаб, бошини кўтарди-да, уни кўриб тумшайиб

олди. Индамай олдидаги жунларни йиғиштира бошлади.

— Мана, яна биттаси келди, — тўнғиллади у ўзига-ўзи гапираётгандек. — Ҳаммаси бошига ғам тушганда Бийдини эшлашади, бошқа вақти эсигаям келмайди.

— Ҳа, амма, — деди Нормат ўзини хурсанд кўрса-тиб, орадаги ноқулайликдан чиқиш учун. — Тўнингизди тескари кийиб опсиз, нима бало, жездам (почча демоқчи) тушингизга кирдимиз?..

— Эҳ, аввали ўша Бухор полвон қуриб кетсин, — жаврай бошлади Бийди момо. — Менга шунча етимчани қолдирди, ўзи жўнади-борди. Энди эса унинг етимлари болалариниям менга қолдириб кетмоқчи... Гўё Бийдининг бутун умрига қора меҳнат ёзилгандай... Сен нима қип турипсан?! — деди пиқ-пиқ йиғлаётган келинига қараб. — Меҳмонга чой-пой қўй, кейин қиласан нозмойишингни.

Кичик келин бурнини тортиб кўзидан ёшини ҳам артмай, тоқчадаги дастурхонни олиб, печканинг олди-га ёзди. Сўнг Норматга қайрилиб ҳам қарамай катта, кўкиш, сири кўчган чойнакка печканинг устида шақиллаб қайнаётган қумғонни ағдарди.

— Кўзингни ёшини арт, — деди Бийди момо унга рижиниб қараб. — Ҳозир чойнакка оқиб тушади.

Кичик келин бошини четга бурди-да, яна пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

— Менда нима гуноҳ? — деди у йиғлай туриб, аламли товушда. — Тўрт йил кутдим улингизни... Тўрт йил... Одамларга ўхшаб, бир йил ҳам бундай келин бўлиб яшаганим йўқ... Пешонам шўрлигидан... Энди қариб, сўлиб қолганимда кимга керак бўламан... ўлдириб бўлди-ку мени бу уй...

— Кўзига қара, чой тўкиляпти, — деди таҳдид билан Бийди момо унга. — Бўлмаса эрингни беш-олти ой қўйнингизда яшириб ёт эди-да, шунда одамлардай эрингинг исига тўярдинг...

Кичик келин чойни дастурхонга келтириб қўйиб, бояги жойига бориб, изиллаб йиғлаб юборди.

— Бўлди, бўлди! — деди қайнонаси жеркиб. — Уйда меҳмондан уялмайди-я бу, тавба!

Нормат этигини ечмай, ясама оёғини сал букиб, пўстакнинг устига ёнбошлади-да, нима деярини билмай, Бийди момо узатган чойни хўплай бошлади. Ора-

га яна жимлик чўкди. Кичик келин ҳамон изилаб йиғларди. Печканинг орқасида ётган мушук нон исини сезиб ўрнидан туриб керишди, миёвлаб, Норматнинг атрофини айлана бошлади. Бийди момо ўрнидан туриб, юк тахмонига борди ва ниманидир «тир» этиб йиртиб, сўнг қўлига боғлади, қайтиб, Норматнинг қаршисига ўтирди.

— Пишт-э! — деди зарда билан оёғига бориб суйкалаётган мушукнинг қулоғига уриб.

Мушук тарсаки еган қулоғини бир силкиди-да, Норматнинг олдига ўтиб, унинг оғзига қараб «миёв», деди. Нормат мушукнинг бошини силаган бўлиб, иккита ушоқ олиб бурчакка ташлади. Мушук югуриб бориб, ушоқларнинг бирини оғзига солди. Шарақ этиб очилган эшикка чўчиб қаради-да, хотиржам иккинчи ушоқни чайнай бошлади. Эшикда катта келин кўринди. У сариқ сатин чопони устидан эски, энглари титилиб кетган, бели чилвир билан боғланган эркакча йўл-йўл яктак, балчиққа беланган катта кирза этик кийган, қизғиш рўмолини бошидан сиқиб ўраб олганди. Унинг заиф ва муштдай гавдасига этик жуда хунук кўринар, узоқдан ботқоққа ботиб бораётганга ўхшарди. У эшикни ёпиши билан иссиқ хонага гўнг ҳиди гуп этиб урилди. Яктакка ҳам, унинг юзига ҳам лой теккан, лой совуқдан қизарган юзида худди холдай кўринарди. Норматни кўриб у уялгандай бўлди. Уятчан ва қизарган кўзлари билан Норматга илиқ термилиб қўйди. Унинг юзи озгин, олд тишидан биттаси ярим синган, сочлари палапартиш рўмол ичига тикиб қўйилган эди.

— Молхонани кураб бўлдим, — деди у ўқрайиб қараган қайнонасига изоҳ бергандай. — Шундай шилта бўп кетибди, яна бир жойдан чакка томяпти. Бирам совуқки, аёз қаттиқ бўлади, шекилли, ҳалитдан ер музлаб қолди. Қўлим қотиб кетди...

— Сарғилинг турдимми? — деди Бийди момо хўмрайиб.

— Қаерда? Думидан кўтардим, қулоғидан тортдим. Кучим етмади, емиш қанча берса индамай ейди. Кўтарам бўп қопти.

— Ёғли атала қип берса, мадорга кирарди, — деди Бийди момо куйинчак овозда. — Ёғни отлиқ тополмайди, биз қаердан топамиз.

— Амма, — деди катта келин қайнонасининг юмшаганидан хурсанд бўлиб. — Эртага чувоққа чиқарсакмикан, ҳарна иссиқда... Агар акам уйда бўлса ёрдам берарди, — деб Норматга савол назари билан қаради.

— Билганингни қил, — деди Бийди момо. — Битта инакни (сигир демоқчи) эплай олмадинглар, энди хуморларингга пишириб енглар. Бир вақтлари ўн бешталаб инакка ўзим қарагич эдим, яна осмондай-осмондай оққулоқ инаклар эди... Э, нимасини айтаман!..

Катта келин қайнонасининг авзойи бузилганини кўриб, этигини ҳам қуритмай:

— Майли, мен ўтин чопайин, — деди-да, катта этигини тўқ-тўқ эткизиб чиқиб кетди.

Кичик келин унинг изидан ижирғаниб қараб қолди.

— Э, худойим-эй! — кўзларини юмиб пичирлади Бийди момо. — Биз сенга нима ёмонлик қилдик, ҳаммасини бизга ташлайсан... Нуқул бизни кўрасан, касофат қилғонларга, ўғриларга, имонсизларга берсанг бўлмайди-ми... худойим!..

Орага ноқулай жимлик чўқди. Нормат айтмоқчи бўп келган гапини энди айтиб бўлмаслигини англаб ўрнидан турди.

— Нега турдинг? — деди Бийди момо унга саволчан қараб. — Ўтир, манавилар бирон ёвғон қилар...

Нормат ўзининг нима учун келганини айтмоқчи эди, бироқ ғурури йўл бермади, эшиқдан чиқаверишда ўйланиб туриб қолди.

— Менда гапинг борми?! — деб сўради Бийди момо, унинг остонада қаққайиб турганини кўриб.

Нормат Бийди момога қайрилиб қаради ва унинг юзида анча юмшаш аломатини кўриб, секин изига қайтди, тезак солинган тоғорани тўнкариб ясама оёғини кериб ўтирди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб сўради Бийди момо ажабсиниб. — Бунча эри урган хотинга ўхшаб шумшайиб олдинг?

Нормат баттар бошини эгди:

— Амма, — деди синиқ овозда бошини кўтармай, — мен... мен уйга қайтсамми, деб эдим... Бўлар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизни орага тушиб яраштириб қўйсангиз.

— А?! — Бийди момо қулоғига ишонмагандай қайтиб сўради. — Қайтасан?! Ўша бузуқнинг олди-я?! Нима... корсанини соғиниб қолдингми?.. Орият борми сен-да... Эркакмисан ўзи?! Ёки матоҳнинг урушга ташлаб келдингми?! Ўша бузуқнинг сассиқ думбасини қучоқлаб ётмоқчимисан?!

— Амма! — унга илтижоли тикилди Нормат. — Мен болаларимни тирик етим бўп қолишини истамайман... Ўша ёқлардан ҳам шу қора кўзларди деб қайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. Қўйинг эски гапларни. Келинингиз адашган бўлса ўздан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?! Кеча Ҳожар Хуррам чолнинг хотинидан қатиқ тиланиб юрибди, кўриб юрагим эзилиб кетди. Ҳамма уларга худди етимга қарагандай қарайди, худди отаси ўлгандай, амма! — Нормат йиғлаб сираб кўзидаги ёшни зўрға ютди. — Мен уларни чирқиллатиб қўя олмайман... Нима бўлса бўлди, худодан кўрдим.

— Тўғриси айтиб бермайсанми, Нормат. — Унга бирдан жағиллаб ёпишди Бийди момо. — Хотинсирадим, деявермайсанми?! Тўғриси айт, нозимойим, хотинсирадингми, а? Мана сенга хотин! — Бийди момо ирғиб ўрnidан туриб, кичик келиннинг олди-я бориб сочидан судраб келди. — Мана хотин... Бу эрсираган, сен хотинсираган, оллаҳу акбар... боринглар, икковинг эр-хотинсизлар, олиб бор, бор!.. Нега анграяпсан, мени ҳазиллашяпти деяпсанми?! Отанг бечора сенинг шу гапингни эшитгандами, ўзини зовдан (қоядан демоқчи) ташларди... Болаларим, дейсан... бузуқнинг боласи бузуқ бўлади, бошқа гўр бўладими?! Сени обигар (сарсон қилади демоқчи) қип ўлдиради... Хотин мана, Мулла Соқини ҳозир айтиб келиб, никоҳлатиб қўяман...

— Амма! — бақириб юборди Нормат гарангсиб ўрnidан турар экан. — Мени... мени нима деб ўйла-япсиз, мен ахир бу... амма, эсингизди йиғинг!..

Нормат довдираб қолди. У Бийди момонинг аччиғи бунчалар оловтоб бўлиб турганини билмай, уни ёқиб юборган эди. Кичик келин ўзини қайнонасининг қўлидан бўшатиб, ўтирган ерида орқага тислана-тислана, бир Норматга, бир Бийди момога илинж билан қараб, йиғлаб юборди.

— Ҳа! — бор овози билан шанғиллади Бийди

момо. — Мен шундай ўйладим. Бузуқни қучоқлагунча, буни қучоқлаш савоб бўлади... Шарманда эркак бўлгандан хотинбоз бўлган минг марта яхши!!!

Бийди момо ақлдан озгандек депсиниб, ерга муштлиди, унинг юзи кўкариб, кўзи намиққан, оғзидан тупук сачрай бошлаганди. Унга шу тобда қараш кўрқинчли эди. Юзидаги ажинларгача қизариб, диллаб кетди,

— Мен барибир уйга қайтаман, — деди Нормат унга ўчакишгандай қилиб. — Болаларимни бировларга хор қип қўймайман...

— Жўна! — бақирди Бийди момо. — Ҳозироқ жўна. Ҳозироқ бориб харом путини яла... Сен бутун борсанг, у эртага ўйнашини уйинга киритиб, сени қоровул қип қўяди... у ўйнаши билан остинма-устин бўп ётганда сен тешиқдан қараб, қўлингди сўриб ўтирасан...

Норматнинг миясига бирдан лоп этиб қон урилди. Ўзининг шунчалик ҳақоратланаётгани дафъатан эсига тушгандай ёноқлари қалтирай бошлади.

— Бас қилинг! — ўқирди у ёввойи овозда таҳдид билан Бийди момога яқинлашаркан. — Мендан нима истайсиз?! Ўлишимними?! Агар шуйтиб яна бир гапирсангиз...

— Ур! — бақирди Бийди момо унга кўкрагини тутиб. — Ур, агар кучинг менга етган бўлса ур!.. Одамлар хотинининг аламини аммасидан опти десин. Ур, нега қараб турибсан?!.

Нормат бирдан ўзига келди-ю, уялиб кетди. Шартта бурилиб, эшикни шарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

— Бор ўша бузуқнинг оддига! — изидан бақирди Бийди момо. — Менинг кейин номимниям тутма. Бор, боболарингнинг арвайи урсин сени... Илоё, хотининг билан қўшмозор бўл!..

Нормат ташқарига чиқиб, совуқ изғириндан энтикиб кетди. Қишлоққа кеч тушган, аёзли тун бошланган эди. Қоп-қора осмон қозонида юлдузлар қайнар, кунботар тараф қонли шафаққа беланган, қорли чўққилар ухлаб ётган оппоқ итларга ўхшаб ғира-шира кўзга ташланарди.

Ҳамал ойининг бошларида кунлар илиб кетди. Нормат бу йил экин экадиган жойни буталардан тозалаш учун қотнинг устига чиқди. Қотнинг устида ҳам қор эрий бошлаган, кўпдан бери ҳайдалмаган ер ҳаприқиб, қорни ютоқар, ундан ер ҳиди бор ҳовур кўтарилаётган эди. Ер ўз одамларини, ўз эгаларини кутиб, келинчакдек ястаниб ётарди. Норматнинг қалбида деҳқончилик туйғуси жўш урди. «Ҳе-е-е-е...» — бақиргиси келди... Чўлоқланиб югурди, ерни харислик ва ташналик билан бағирлади, тупроқларни кўзига сурди, ўпди. Нормат кўзларини йириб, суқ билан ҳовур кўтарилаётган қорга, узоқ-узоқларга термилди. Қуёш бошида турар, оёқ остидаги қор аста сизиб эрир, илиқ ва енгил эсаётган шабада баҳор кунлари бошланганидан дарак бериб, мунғайиб қолган зиркнинг шохларини силаб ўтарди. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сизди. Бу — ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерга бўлган Муҳаббат эканини оғриқ ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, қўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади...

...Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади. Қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан қўрқмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. Қир-адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади, ухлатади. Қоп-қора бўлиб етилган мана шу ерни қўши билан бир киши ҳайдаётган бўлади. Омочнинг босқонини ушлаганча, бир қўлида гаврон билан ҳўкизларини ҳайдайди: «Ҳая-ҳуйт, ҳая-ҳуйт!..» Унинг пешонасидан, бўйинларидан сизилиб тер оқади. Тердан кўйлаклари ҳўл бўлиб кетади. Лекин у завқ билан, бахт билан ҳайдайверади... Унинг эгнидан чиқаётган ҳовур билан ердан кўтарилаётган ҳовур қўшилиб, узоққа, қуёш томон ҳаволайди. У эса завқ билан қўшиқ айтиб, қўш ҳайдайди. У юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини тер билан юваётган, ўзини поклаётган Нормат полвон бўлади...

...Яна баҳор келади...

Нормат кўксидаги туйғулар олдида ожиз қолди.

Уларни порлаб турган кўзлари орқали қўйиб юборди. Улар соғинган, тириклик ва ҳаёт барқ ураётган, бу кўтарилаётган кенг далага худди бир тўда болалар каби қувноқ қийқириб, югургилаб кетишди. Нормат улкан калтакесакка ўхшаш тош соясида эримай қолган қордан ҳовучлаб олиб, юзларига, кўксига ишқади, завқланиб кулди. Авваллари англамаган ва тўймаган ҳисни у тўрт йиллик урушда кўрган шунча азобларидан сўнг оёғи остидаги, уни, унга ўхшаш миллионларча ўз қўшчиларини кутиб ҳансираётган дунёдаги ҳамма нарсалардан муқаддас бўлган, унинг аждодлари бир умр қидириб ўтган — урушсиз юртни кўрди..

..Нормат қотнинг устидан тўғри Читга чиқиб кетди. У Оқбўта оқсоқолдан насияга битта ҳўкиз сотиб олмақчи эди. У ерда эски чавандоз ошналари билан ва-лақлашиб қолиб, жуда кеч қайтди.

На қиш, на баҳор ҳисобланган илимилик кеча гўзал ва мафтункор эди. Қуёш ботиб кетган тарафда қирмизи бўлиб из қолган. Бу қирмизилик шу даражада ҳарир эдики, худди осмон деразасига биров атайлаб қизғиш шоҳи парда илиб қўйгандай. Тун зим-зиё, осмон юдузли эди. Қаердадир безовта бўлиб каклик сайрарди. Узоқ тоғ орти қишлоқлардан итларнинг во-виллашлари эшитиларди. Нормат Қоратўшни секин ҳайдаб, тунга қулоқ солиб борар, елкасига оғирлик қилаётган милтиғини дам у, дам буюғига олиб қўярди. Тунда қандайдир жимирлаш товуши эшитилгандай бўларди. Бу эриётган қорнинг шарпаси эди. Қоратўш туёғининг садоси тошлардан акс олиб қайтар, от гоҳ-гоҳ қулоғини олдинга динг қилиб, бир пишқирарди-да, яна йўлида давом этарди. Нормат тун қўйнида ғайришуурий ҳисга берилганди: унинг қўшиқ айтгиси келарди.

— И-и-им-и-и-и..Ҳи-и-им-ҳи-ҳим-им, — хиргойи қиларди у. Унинг ҳозир бутун вужудини қувонч қамраган бўлса ҳам, хиргойиси ғамгин ва мунгли эди. Хиргойиси дўмбиранинг нагоҳ чертилиб кетган торига ўхшарди. Унинг хиргойисида сўз йўқ, ғамгин, ғуссали оҳанг тараларди. Юраги унга ер, баҳор ва ҳаёт ҳақида сўйлаб бермоқда эди.

У қишлоққа ярим кечаси кириб борди. Қишлоқда уни биринчи бўлиб Ўрин чўпоннинг ити кутиб олди. Қишлоққа кириб келаётган шарпани сезиши билан ит

қаттиқ ҳуриб, югуриб келди. Изидан бир қанча итлар қўшилиб ҳура бошлади. Ўрин чўпоннинг каттакон, сарғиш ити ириллаганча Қоратўшнинг йўлини тўсди. Бирок қари от бунақа йўлтўсарларни кўп кўргани ва итни танигани учун йўлида бепарво давом этди. Шундан кейин бир гала ит отнинг орқасидан ҳура бошлади.

— Тир-р... — Нормат узангидан тишлаган сарғиш итдан кўрқиб кетди.

— Саритой, ҳе, энанг ўлгўр, танимаяпсанми!.. Саритой..

Саритой ўзининг отини эшитиб, узангини қўйиб юборди-ю, лекин орқага тисарилиб ҳура бошлади.

— Саритой... Саритой.. бас қил, нима, кўзинг кўрми!...

Саритой отлиқ ўзларининг одами эканига ишонди шекилли, орқада қолиб, яна бир-икки бор ҳуриб қўйди. Унинг тинганини кўрган бошқа итлар ҳам орқада қолишди.

Нормат Ўрин чўпоннинг ҳаётидан ўтиши билан уйнинг чироғи ёниб турганини кўриб, ҳайрон бўлди. Қоратўшни Бийди момонинг отхонаси эшигига боғлаб, кўнгли бир нарсани сезгандай, отни ялонғочламай ҳам уй томон юрди. Назарида уйнинг эшиги очикдек, ичкарида кимдир ўтиргандай туюлди-ю, ажабланиши баттар ошди. Катта-катта қадам ташлаб айвонгача борди ва уй ичида сочлари ёйилиб кетган, эгнига узун чопон кийган кампирнинг чироқ олдида ўтирганини кўриб кўрқиб кетди. Кампирнинг пичирлаётгани айвончага эшитилиб турар эди. Нормат эшиккача борди-ю, кампирнинг Бийди момо эканини кўриб, турган жойида қотиб қолди.

— Худоё балолардан қишлоғимизни ўзинг халос қил, бузуқиларди тезроқ қора ерга торт, одамларди меҳри оқибатли қил, имонсизлардинг жазосини ўзинг бер... алҳамдиulloҳи раббил оламин, бирраҳматика дарҳамар раҳими... вал...амин қасд қиғонлар паст бўлсин, қирғин опкеганлар қирғиндан ҳалок бўлсин!..

Нормат шошиб қолди. Бу оддий намозга ўхшамасди. Бийди момонинг кўриниши бир ҳолатда эди.

— Амма! — бақириб юборди Нормат елкасидан милтиқни қўлига оларкан чўчинқираб. — Бу нима қилиқ?

Бийди момо чўчиб тушди-ю, ранги гезариб унга қаради. Сўнг шошиб ердаги оқ гарди рўмоли билан желлагини бошига олиб, Норматга чақчайиб тикилди.

— Сизга нима бўлди, амма?! — деб сўради Нормат яна.— Соғмисиз?!

Бийди момо Норматнинг гапларига жавоб бермасдан, чироқнинг қаршисида туриб олди. Нормат ўша кунги жанжалдан кейин яна аммасига мазах бўлгиси, заҳар гапларни эшитгиси келмай, унга кўриниш бермай юрганди. У ҳозир, аммасини яна келинлари билан жанжаллашиб қолдимиз, деган фикрга борди.

— Худоё ўзинг кечир, — деди Бийди момо ўзига гапиргандай, кўзларини юмиб олиб. — Ҳаммамиз ожиз бандамиз, ўзинг бизларди кечир.— Юзига фотиҳа тортиб, кўзларини очди. Яна мазах қилаётгандай юзларини бужмайтирди. — Сени кутиб ўтирибман... Хотинжонингни ўйнаши келди... Сен яна уни қучоқламоқчи бўласан. Гўё ҳаммасини мен ўйлаб топгандай, бузифингдики яна қичиб қопти... Индамай сенинг очиқ эшигингга кириб кетди...

Бу гапларни у худди Норматнинг устидан кулаётгандай, ярим тантана, ярим масхара билан айтди. Нормат кўлидаги милтиқни сиқиб ушларкан, тўсатдан пайдо бўлган бу хабардан қалқиб кетиб:

— Ёлғон!! — деб вишилади. Унинг кўзлари катта-риб, юзига қон қўпчиди. Юрагида тоғдаги туйғулардан асар ҳам қолмай, ўрнини оғриқ, жуда улкан оғриқ эгалади.

— Ёлғон?? — деди Бийди момо кўзлари олайиб, бирдан кулиб юборди. — Ха-ха-ха... ёлғо-о-он?.. Ҳали мен ёлғончи бўп қолиб, хотининг тоза бўп қолдимиз? Ҳа-ҳа, бор, ўзинг кўр... ёлғон бўлса... бор... ўша бузуқингни... яна ўйнаши билан қандай топишиб олганини кўр. Ҳозир ўйнаши хотинжонингни иштонини ечиб бўлди... Ҳа-ҳа, ҳа... авваласи қилиғини қип ҳам бўлгандир... Мен роса етмиш уч кун пойладим. Йўлини пойладим. Барибир келишини билардим... ҳар куни пойладим... Совуқларда музлаб бўлсаям пойладим. Ниҳоят, шубҳам тўғри чиқди. Биласанми, у ким... Айтмайман!.. Ўзинг бориб кўр... агар эркак бўлсанг ўлдир икковиниям... чавақлаб ташла! Болаламай йўқот... кўкрагингга озгина эркаклик ғурури бўлса, ўлдир!

— Ўлдираман! — Ўқирди Нормат, Бийди момонинг

ёқасидан шаппа ушлаб олиб бўға бошлади. — Қари шайтон... ўлдираман!..

— Менга дўқ қилганинг-ча, бориб хотинингди этагини ёп! — хириллаб шанғиллай бошлади Бийди момо. — Ўша хотининг қишлоққа касофат келтирди. Ҳамма балога у сабабчи. Агар шу ҳолатда қўйса, яқинда бутун қишлоқни ер тортиб кетади.

— Ёлғон! — Нормат куч билан Бийди момонинг оғзини ёпиб ўшқирди. Бирдан миясида оғриқ туриб, терлай бошлади. — Агар шу мартаям ўшак сурган бўлсанг, келиб сен ялмоғизни отаман!..

Бийди момони итариб ташлаб, талпанглаб чиқиб кетди. Бийди момо зарб билан бориб деворга урилди йиқилиб тушди. У ётган ерида гурс-гурс этиб ташланаётган икки хил қадам товушини эшитиб ётаркан, жонҳолатда бошини кўтариб, эшикка қараб бақирди:

— Ўлдир, ўлдир уларни, уруғини йўқот бу дунёдан! Сўнг келиб, мени от, майли... мен бечора... бир қаровсиз кампирни от, майлига... Оху-уху-у ху! — Йўталиб, йиғлаб юборди-да, мадорсизланиб, ўмгани билан гиламнинг устига ётиб қолди.

Анча вақтдан кейин қалтироғи босилгач, ниманидир эслагандай ирғиб ўрнидан турди-да, яланбош ҳолатда: «Вой, ўлай, ўлдириб қўяди бу аҳмоқ чўлоқ», деганча Норматнинг изидан югуриб кетди. У довдираб чопар, кўзи ҳеч нарсани кўрмасди. У фақат тезроқ юришни ўйларди. Бироқ ўзининг ҳаётидан чиқаверишдаги тошга қоқилиб, кўкраги билан йиқилиб тушди-ю, боши тошга тегди, кўзидан ўт чақнади, бошини икки қўли билан қисиб ушлаган ҳолда ҳушидан кетди.

XVI

Анзират болаларини ухлатиб, печка ёқди. Катта пакирга сув қўйди. Ташқарига чиқиб, тоғорани олиб кирди. Ўзига ҳам ўрин тўшаб, пишиллаб ухлаб қолган Ҳожарнинг пешонасидан ўпди-да, чаккасига секин шаппатилаб эркалаб қўйди. Ҳожар бурни қуриллаб, сал жилмайиб ухларди. Унинг қошлари, ингичка ияги ва чўзиқ кичкина юзи Анзиратга ўхшар, қолган жойлари — бадқовоқлиги ва лўпчилиги Норматнинг опасига — Анзират келин бўлиб тушганда номаълум кассалиқдан ўлган опасига ўхшарди.

— Қачон эсларинг киради сизларнинг, — деди у эрка оҳангда, тураётиб Холматнинг пешонасидан ўпаркан. — Пешонамга сизлардан бошқа суюнчиқ ёзилмаган шекилли...

Сўнг чопонини ўринга ташлаб, бошидаги қора шол рўмолни Ҳожарнинг устига ёпди-да, очиқ қолдирган эшикни ёпиш учун ўрнидан турди-ю, остонада худди гуноҳқордай хижолатли жилмайиб турган, қўлида тўқима қамчи ушлаган, юзи сал-пал оқарган, бир оз озган, қовоқлари халта бўлиб қолган, қоракўл телпак, узун пўстин кийиб олган Мирзақулни кўриб, турган жойида қотиб қолди.

— Мана, мен келдим, — деди Мирзақул пишиллаб, нима учун келганини ўзи ҳам билмаётгандек гуноҳқор оҳангда. — Мана, келдим, Анзират.

Анзиратнинг оёғида дармон қуриб, ўтириб қолди ва Мирзақулга чўчиб, худди мушук чанғалида қолган қуш боласидай илтижоли термилиб турди.

— Сенинг хаёлингга бошқа нарса келмасин, Анзират, — деди Мирзақул телпагини бошидан олиб. — Сен билан хўшлашгани келдим... Мен ҳам у ёққа кетяпман... Мени қадрлашмади. Анзират, қадримга етишмади... Ишлатиб, ишлатиб... Энди керак бўлмай қолганимда жўнатишяпти... Сенинг олдиндан ўтгани келдим... Ким билади... тирик қайтаманми, йўқми? Мендан рози бўл, энди...

— Нега келдингиз?! — Ваҳимали шивирлади Анзират, унинг тиззалари дирилмай бошлаганди. — Нега келдингиз?.. Сизни деб чеккан шунча азобларим етмасмиди... бошимга ортган шунча савдоларингиз етмасмиди?..

Мирзақул ерга қаради ва бошига телпагини қайтадан кийди. Сўнг ниманидир айтмоқчи бўлиб тарадудланди-ю, лекин айтмай, индамай қолди. Унинг ҳозирги туришида илгариги савлатидан асар ҳам йўқ, аввалги гердайиш, ўзига зеб бериб гапириш ва доимо ўзининг мансабини эслатиб турадиган салобати қолмаган эди. Унинг кўзлари чўккан, соқоллари ҳам аввалгидек қиртишлаб олинмаган, ўсиқ, палапартиш кийинган эди.

— Мен кўп ўйландим, — деди у мунгли ва муштипар товушда хириллаб, Анзиратга қарамасдан. — Кўп ўйландим... Хотин зотини эрмак деб ўйлардим олдин.

Хотин зоти эркакка эрмак учун яратилган, деб ўйлар эдим. Умримда ҳамиша шундай қилиб келдим, Анзират, сени кўргунча шундай деб ўйлардим. Сени кўрган биринчи ойлари ҳам шундай деб ўйлардим... Дунёда ҳамма нарса эрмак, қўлингда пулинг, остингда отинг бўлса, маликаниям қўйнингга олишинг мумкин, деб ўйлар эдим. Сени кўрдим-у, ҳамма ўйларим чил-чил синди. Олдинлари хотин зотини аламдан, ўчакишиб эрмак қилардим... Сен мен кўрган хотинларнинг ичидан бўлакчасан, Анзират... Сен ҳаммадан бўлакчасан, Анзират, сен ҳаммамиздан устун турасан... Агар рози бўлганингда сенга ўша пайтдаёқ уйланган, сени буйтиб хор қип қўймаган бўлардим.

Анзират ўзини йўлдан уриб, хўрлатиб ва ҳақоратлатиб, энди эса унинг олдида бўйин эгиб келгани ва ўзини ҳаммадан устун қўяётгани учун кўнгли тўлиб борар, алам, хўрлик унинг бўғзини куйдирмоқда эди.

— Кетинг, — деди Анзират ва деворга бошини тираб йиғлаб юборди. — Кетинг... Мени тинч қўйинг, худо ёрлақасин сизни... Одамлар кўриб қолса нима дейди... Ақалли болаларимни ўйланг, уларни тирик етим қилманг...

— Агар урушдан омон қайтсам, сени ҳеч кимга хўрлатиб қўймайман. Мени деб чеккан азобларинг учун сени бошимда кўтариб юраман, Анзират. Мени деб ҳеч ким сенчалик азоб чекмаган... Ҳамма менга олдимда тиржайиб, изимдан қармаган, хотинлар бирон нарса ундирсам, деб қийшанглаган, мендан кўпроқ нарса олишни ўйлашган... Сен эса... Агар урушда ўлиб-пўлиб кетсам, ҳамма дарров эсдан чиқариб юборади... фақат сен эслайсан, фақат сен азоб чекасан, биламан. Сенинг кўнглинг шундай... Мени фақат сен эслайсан... — Тез-тез гапира бошлади Мирзақул.

— Кетинг! — шивирлади Анзират. — Кетинг... — Мирзақулга қарамай хўнграб йиғлаб юборди. Бу хўрлик ва гина йиғиси эди. Қилган гуноҳи учун доимо кишилардан туртки еб келган, ҳақоратланган, хўрланган қалб шу бир оғиз ширин гап эшитиши билан эриб кетган эди. Унинг шу одам туфайли чеккан азобларидан, изтиробларидан хўрлиги келар, ўпкаси тўлиб борар, ўзини босолмаётган эди, бу эркалик йиғиси эди. Анзират бир неча ойдан бери биринчи марта чин кўнгилдан эркалик билан йиғламоқда эди.

— Йиғлама, — деди Мирзақул ва унинг аввалгидай сочини силаш ва овутиш учун олдига борди. — Йиғлама... Анзиратнинг қаршисига тиз чўкди. У ҳозир ҳамма нарсага тайёр эди. — Йиғлама... Йиғлама, биронтамиз ҳам сенинг кўз ёшингга арзимаймиз. Сени хўрлаганлар йиғласин, мен йиғлайин, сен йиғлама... Менинг ўпкамни тўлдирма, урушга кўнглим гаш бўп кетмайин... Кулиб хўшлаш... Анзират... йиғлама...

Анзират бу юмшоқ товушни эшитиб, Мирзақулнинг юзига қаради. Мирзақулнинг кўзларида хижолат ва бошқа одамларникидан ўзгача, ўзи учун аталган меҳр кўриб, бирдан кўнгли юмшаб кетди. Кўзига Мирзақул жуда муштипар бўлиб кўринди. Ундан кўрган барча азобларини унутди ва йиғлаган кўйи:

— Кетинг, мен сиздан розиман, кетинг... худо хайрингизни берсин, тезроқ кетинг... — деди ва деворга суяниб, йиғлай бошлади.

Мирзақул серрайиб қараб турди-ю, бирдан ўзини унинг оёқларига ташлади.

— Мени кечирдингми?! Мени-я! — деди у Анзиратнинг оёғини қучоқлаб олиб. — Нега кечирдинг? Нега? Нега бошқаларга ўхшаб жар солмайсан? Нега мени қарғамайсан, нега менинг шармандамни чиқармайсан?! Нега менинг гўримга гишт қаламайсан? Нега?! Шунда мен балким енгил тортган, юрагим бундай гаш бўлмаган бўларди...

— Вой, бу нимаси, — қўрқиб орқага тисланди Анзират. — Бу нимаси? Кетинг, кетинг деяпман сизга, бундай қилманг... Сиздан розиман, дедим-ку... Кетинг, оҳ, кетинг!..

— Хўп, хўп, — деди Мирзақул унинг оёғини қўйиб юбориб, ерда ётган телпагини қўлига олди. — Хўш... Кет десанг, кетаман... Ўл десанг, ўламан... Майли, хўш қол... Мен ўлиб кетсам, қарғаб юрма, рози бўл... рози...

У шартта изига бурилди ва бир қадам ҳам юрар-юрмас эшик зарб билан очилди-ю, қўлида милтиқ тутган, эски, кири чиқиб кетган пахталигининг ёқаси осилиб, ички кўйлаклари кўриниб турган, кўкиш аскарий телпагининг бир қулоқчини шалпайган, узоқ югурган одек ҳансираб, кўзлари қизариб кетган Нормат кириб келди. Уни кўриб Мирзақул орқага чекинди ва

Анзират билан ёнма-ён туриб қолиб, унга қўрқув ҳамда ваҳима билан тикилди.

Нормат сочлари тўзиб, бир ҳолатда бўлиб ётган, ёлғиз чит кўйлақда деворга қапишиб турган Анзиратни кўргач, ҳаммасига тушунди.

— Ҳали сен эдингми?! — деди у ғазабдан овози бўғилгудек хириллаб. — Ҳали сен эдингми, менинг ҳаётимни буллаган, мени болаларимдан жудо қилган!.. Ҳали сен эдингми... хезалак!..

Мирзақул индамай бошини эгди. Унинг юзида ҳеч қандай ифода иўқ эди.

— Сен шунинг учун ҳам бизларни урушга жўнатган экансан-да? — деди яна ёввойи товушда. Унинг кўзлари қизариб борарди, вужудида қалтироқ турган эди. — Бизни урушга жўнатиб, хотинларни бузиб, маишат қилмоқ-чи экансан-да, айғир!..

Мирзақул ўзини олиб қочишга улгурмади. Милтиқ қўндоғи чап биқинига зарб билан тегди-ю, у биқинини ушлаганча, Анзиратнинг оёғи остига йиқилди.

Анзират Норматга қўрқув билан тикилиб орқага тисланди. Бироқ Норматнинг кўзидаги ёввойи бир назарни англаб, бирдан тақдирига тан берди, кўзини ерга қадаганча ўтириб қолди.

Нормат унинг олдига бориб, лой ва балчиққа беланган қўли билан унинг иягидан кўтарди.

— Сени яна кечирмоқчи ҳам бўпман-а! — деди у алам билан бош сараклатиб, қутурган оҳангда. — Ҳа, майли, депман-а! Майли, адашибди, деб кечирмоқчи бўпман-а!.. Қанжиқ, мени харом... инг билан буллаган экансан-да... Мени мана бу харомтомоқ хезалакка алмаштирмоқчи экансан-да... қанжиқ!..

Анзират хўнграганча деворга ёпишиб қолди... Нормат партизанлар билан бир қишлоқни қутқаргандаги воқеани: бир взвод фашистлар эрини боғлаб қўйиб, кўз олдида хотинини зўрлаб ўлдирганини, серсоқол деҳқоннинг номусдан жинни бўлиб қолганини эслади. Кўзига қон тўлди... Бутун вужудида қалтироқ турди. У нафрат ва жирканиш аралаш тўрт йилдан бери бутун вужудини булғаб ётган манфур сўзни айтди.

— Фашист! — деди ярим хириллаб ва бу сўз тиф каби кўксини тилимлаб ташлади. — Фашист... сизлар фашистсизлар! — алам аралаш шивирлади. Яна нималардир дегиси, юрагини тўлдириб турган хўрлик ва

нафратни яна бошқа тубанроқ сўз билан ифодалагиси келди. Бироқ билган сўзларининг ичидан у бундан ҳам қабиҳ сўз топа олмади. — Фашистлар! — деди у ҳор-гин, лекин кескин ва хирқироқ товушда. Сўнг мияси-да чақнаган ўтдан сесканиб кетиб, кўзи тиний бошла-ди. Кўз олдида туман пайдо бўлди. Туман тарқаб, у ўзини отмоқчи бўлиб келаётган сонсиз фашист аскар-ларини кўрди, қулоғи остида яна ўқ овозлари, порт-лашлар эшитила бошлади. Таҳқирланган қалбида жир-каниш туйди, лабининг икки чеккасида кўпик излари кўринди. У соғ оёғининг устига қўйиб милтиқни ўқла-ди. Унинг бу ҳаракатини, кўрган Мирзакул ўрнидан ирғиб турди. Оғриқнинг зўридан чап биқинини ушла-ганча, юзи бужмайиб, эгилиб қолди ва бошини сал кўтариб:

— Нормат, эсингни йиғ, — деди алаҳсираган ҳолат-да.

Нормат унинг товушини олисдан, минг йиллар на-ридан эшитаётгандек бўлди. У алақачон ўйлаш қоби-лятини йўқотган эди. Унинг кўз олдида енгларини шимариб олган, уни отиш, уни ўлдириш, ҳаётини сўлдириш учун келаётган, у уч йил урушган душман аскарларини кўрар, миясида бошланган портлаш ва ўқ товушлари томирларини кенгайтириб юборган, кўз олди чанг-тўзонга тўлган эди.

Варанглаб отилган ўқдан Анзират чўчиб тушиб, унга даҳшат аралаш кўзлари косасидан чиққудек, бақра-йиб қаради.

Нормат Мирзакулнинг жон талвасасида ихраб, ти-пирчилашини кузатаркан, кўнглининг бир чеккасида ёввойи хушнудлик уйғонди, милтиқни маҳкам қисган-ча, кўзлари қизариб, узоқ югуриб, бирдан тўхтаган бўри каби ҳансирай бошлади, шу туриши рақибини тилка-пора қилиб ташлаган ва яна тилка-пора қилиш-га тайёр турган ўзининг миллион йиллар олдинги ёв-войи аждодларига жуда ўхшар эди. Авзойи ваҳимали тусга кирган, чакка томирлари бўртиб чиққан, оғзи-нинг икки чеккасида сарғиш, қуюқ кўпик кўпираётган эди. Салдан кейин унинг кўзи на милтиқ овозидан уйғониб, юк тахмони орқасида қўрқиб йиғлаётган Хол-мат билан Ҳожарни, на кўзлари алақачон сўниб бўлган Мирзакулни, на ўзига қўрқув билан ғужанак бўлиб тикилиб турган хотинини кўрарди. У алақачон ўзини

урушдаман деб ҳисоблар ва фақат қандай отишнигина ўйлар, бутун вужуди қалт-қалт титрай бошлаганди. У хотинига қўзичоқни кўрган оч бўридек йиртқич назар билан қаради-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Тўхтаб-тўхтаб узоқ кулди. Унинг бу кулгиси соғлом одамнинг кулгиси эмасди, ваҳшиёна йиртқичнинг бўкиришига ўхшарди. Салдан кейин қишлоқ сукунاتини бузиб иккинчи ўқ отилди. Кейин жимиб қолди. Ўқ овозидан безовта бўлган қишлоқ итлари ҳуришганча у ёқдан-бу ёққа югура бошлашди.

Бийди момонинг отхонаси эшигига боғланган Қоратўш чўзиб-чўзиб, ғалати кишнаб қўйди. Итларнинг акиллашлари анчагача, тонг қип-қизил шоҳи пардасини осмон дарчасига тутгунча тинмади... Ўқ овозидан ўзига келган Бийди момо ўрнидан ирғиб турди-да, туртина-суртина Норматнинг уйига қараб югура кетди. Пешонасидан оқаётган қон юзлари орқали секин кўйлагини ичига сизиб ўта бошлади. Бироқ ҳозир у ҳеч нарсани сезмас ва англамас эди. Унинг изидан учтўрт ит ҳуриб чопа бошлади. Бийди момо айвонга кираверишда яна бир йиқилиб тушди-ю, қаеридир қирсиллаб кетди. Жонҳолатда ўрнидан туриб, эшиккача борди. Хонада қонга беланиб ётган Анзират билан Мирзақулни, кўрқиб кетиб, бир-бирини қучоқлаб йиғлаётган Холмат билан Ҳожарни кўриб, айвонга югуриб чиқди-да, ўзини деворга уриб бор овози билан хириллаб, бақира бошлади:

— Одамлар!.. Қиёмат қойим бўлди. Нормат хотинини отиб қўйди. Одамлар!..

Унинг овози оқара бошлаган тонг кўйнига сингиб кетди.

Уч кундан кейин қишлоққа келган милиционерлар бутун ўтроқ қўнғирот уруғидан Нормат полвонни ахтара бошлашди. Нормат полвонга яқин бўлган ҳамманинг уйи тинтиб чиқилди. Фақат бир ҳафтадан кейингина Бухор қоялари остидан бўрилар ғажиб ташлаган, пешонаси ёрилган, қўллари синиб, панжалари мушт бўлиб тугилган жасадини топдилар.

* * *

...Ниҳоят қўнғирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш заҳматлари эзиб ташлаган уруш одамларининг юрагига яшаш ва

яшнаш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қип-қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиққа гўзаллик гиламини ёйди. Қирларни бахт тиллари — майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди.

Ёмғир бу йил хосиятли келишидан дарак бериб, тошларни, дарахтларни алаmidан чиққунча савалади, жилғаларда шўхлик қилиб, буралиб-буралиб оқди.

Баҳор қаровсиз қолган Норматнинг уйини ҳам эсдан чиқармади, унинг томига майсалар ундирди, айвонига қизғалдоқлар экди, дарахтларини гулга кўмди, ариғида азобланиб, лойқаланиб оқди. Бузилиб кетаёзган ўчоқ бошида икки бойчечак ўсиб чиқди. Улар ҳеч ким эшитмас қилиб, «Бахт, бахт, бахт», дея қўнғироқ чалдилар, ёмғир деразасига урилиб-урилиб йиғлади, шамол айвонга йиғилиб қолган хас-хусларни учириб, узоқ-узоқларга олиб кетди...

...Осмон юзини икки марта қора булут қопласа ҳам майборотнинг охирларига бориб кунлар исиб кетди. Катта дарёдан лойқа сув келмай қўйди. Дарахтларнинг гуллари тўкилиб бўлди. Енгил ва илимилиқ шабада эса бошлади

Саратоннинг бошларида, ўрик довуччалари сарғая бошлаганда, кўзлари ожиз бўлиб қолган Бийди момонинг катта келинидан бошқа терсоталиклар Қотнинг устига кўчиб чиқишди. Бийди момонинг катта келини қайнонасини ёлғиз ташламаслик ва уйнинг чироғини ўчирмаслик учун бу йил қишлоқда қолди Кичик келин баҳорнинг охирларида қамашилик бир муаллим бола билан қочиб кетди.

Катта келин Бухор полвоннинг авлодини ёлғиз ўзи давом эттиришга аҳд қилди ва эрининг олишларда киядиган қора яктагини кийиб, белини маҳкам боғлаб, саккиз яшар ўғли билан уй суваш, ўтин териш ва сомон тўдалашга киришиб кетди

Қотнинг устидаги буғдойлар сарғайди. Улар тўрт йиллик ҳорғин сукунатини бузиб, қувноқ шовилладилар. Бахт ва эзгулик, муҳаббат ва ҳаёт, меҳр ва оқибат ҳақида шивирлашиб, дунёдаги энг муқаддас куйни олтин қўнғироқлари билан чала бошладилар.